

**XIINXALA UNKAAFI QABIYYEE FAARUU NAQATAA
GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA AANAA
JAARDAGAA JAARTEE**

OLAANII FAYISAA GAMMADAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA'E**

**KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

**HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE**

**XIINXALA UNKAA FI QABIYYEE FAARUU NAQATAA
GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA AANAA
JAARDAGAA JAARTEE**

OLAANII FAYISAA GAMMADAA

GORSAAN; TOLAMAARAM FUFEE (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAAN
AFAANOROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIN
GAMISAANGUUTTACHUUF QOPHAA'E**

**KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

**HAGAYYA2009/2017
FINFINNEE**

YUUNVARSIIITII FINFINNEE

DHAABBATA QORANNOO DIGIRII DURAATIIN BOODDEE

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo fi Ogbarruu Guuttachuuf Olaanii Fayisaatiin, Mata Duree Xiinxala Unkaa fi Qabiyyee Faaruu Naqataa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee Keessatti Raawwatame Waliin Hidhata Qabaachuun Qophaa’e Sadarkaa Ulaagaa Yuunvarsiiitiin Kaa’e Guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Keessaa	Mallattoo	Guyyaa
<hr/>	<hr/>	<hr/>
Qoraa Alaa		
<hr/>	<hr/>	<hr/>
Gorsaa		
<hr/>	<hr/>	<hr/>

Dura Taa’aa Koree Eebbaa Kan Muummee

Axareeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa unkaafi qabiyyee faaruu naqataa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee irratti kan xiyyeeffate yommuu ta'u fuudhaafi heeruma keessatti waantonni raawwataman hedduutu jiru. Isaan keessaa unkaafi qabiyyee faaruu naqataa mataduree jedhu irratti qorannoo gaggeessuuf kan ka'umsa naaf ta'e, inni jalqaabaa mata duree kana irratti qorannoo gaggeessuudhaaf fedhii guddaa waanan qabuufidha. Lammaffaan immoo kanaan dura mataduree kana irratti qorannoon bifa qindaa'een qoratamee taa'e dhabamuu isaa yoo ta'u; muuxannoon qabu irraa unkaafi qabiyyeen faaruu naqataa qorataan kunis qoratee dhaloota dhufuuf akka ka'umsa ta'u barreeffamaan galmeessee ka'uufi akkasumas qorannoowwan kanaan dura waa'ee fuudhaafi heerumaa irratti hojjetaman adeemsaafi gosoota fuudhaafi heerumaa, weedduu arrabsoo ibsan malee unkaa fi qabiyyee faaruu naqataa irratti hin dalagamne. Sababa kana irraa ka'uudhaan matadurichi qorannoodhaaf yoo filatamu kunis eddo hir'ina kanaa cufa. Odeef kennitoonni qorannoo kana irratti hirmaatan Jaarsolii, Haadholii, Shamarraniifi Dargaggoota Aanaa Jaardagaa Jaartee keessa jiraatan keessaa amma iddatteessuu miti carraa (purposive sumpling) itti fayyadamuun filatamanii jiru. Kaayyoon isaas unkaafi qabiyyee faaruu naqataa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee xiinxaluu ta'ee unka faaruu naqataafi qabiyyee faaruu naqataa keessatti mul'atan, hirmaattonni gahee isaan unkaa fi qabiyyee faaruu keessatti qaban akkasumas faayidaa faaruun kun hawaasa keessatti qabu walduraaduubaan xiinxaluun kaa'amanii jiru. Ragaa qorannoo kanaaf oole funaanuufis afgaaffiin sagantaa idilee irratti argamuun ilaaleera. Kana malees faaruu naqataa yeroo sirni gaa'elaa gaggeeffamu daawwannaa fi marii gareen odeeffannoon funaanameera. Ragaaleen malleen kanneeniin funaanaman akkaataa itti unkaafi qabiyyee faaruu naqataa itti fayyadaman xiinxalee jira. Argannoowwan gurguddoo qorannoo kanaa akka ibsanitti unkaafi qabiyyeen faaruu naqataa Aanaa Jaardagaa Jaartee keessatti seera qabeessa, Jaallatamaafi kabajamaa akka ta'e mul'isa. Haata'u malee yeroo ammaa faaruun naqataa fuudhaa fi heeruma keessatti sababa ammayyummaa, qaala'insa jireenyaafi dhiibbaa amantaa pirootistaantii irraa kan ka'e akka duraaniitti gaggeeffamaa hin jiru. Qorannoon kunis dhaloota dhufuuf barreeffamaan ol kaa'uuf gaggeessuun barbaachise.

Galata

Yeroon qorannoo kana hojjedhe dhaabbanniifi namoonni na tumsan yoo jiraataniyyu duraan dursee gorsaako hojii qorannoo kana keessatti yeroo isaanii aarsaa gochuudhaan osoo hin nuffiin yaada gadi fageenya qabu naaf kennuufi muuxannoo isaanii naaf qooduudhaan kaayyoo qorannoo kanaa jalqabaa kaasee akka galmaan ga'uudhaaf barreeffamako naaf qajeelchaa kan turan Dr.Tolamaaram Fufaaf galanniko guddaadha.

Bu'aa bayii adeemsa qorannoo kana keessatti odeeffannoo funaannachuuf kan nagargaaran hojjettoota biiroo Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jaardagaa jaaratee obbo Balaay Abdiisaa, obbo Shibbiruu Goobanaa, aadde Raajii Mulugeetaa, aadde Buzee Taaddesaa, obbo Kaffaalee Margaa, aadde Likkituu Guddataa kana malees namoota odeeffannoo qorannoo kana irratti yeroo isaanii aarsaa gochuudhaan kan nagargaaraa turan; Barsiisaa Dajanee Tashoomaa Magarsaa baay'een galateeffadha.

Humna, yeroofi qarshii qaban osoo hin qusatiin odeeffannoo bal'aa naaf kennuudhaan qorannoon kun akka galma ga'uudhaaf kan na gargaaraa turan; aadde Do'ii Fiqaaduu Tolasaa, aadde Soorettii Gabruu, obbo Fayisaa Gammadaa, aadde Marartuu Eebbaa, obbo Fiqaaduu Tolasaa, aadde Warqaayyoo Jiruu, obbo Gammachuu Lataa, obbo Darajjee Dabaloo, aadde Tenkuu Baay'isaa, obbo Addunyaa Ibsaa, Barsiisaa Hamsaaluu Galataa, Barsiisaa Toleeraa Gammadaa, obbo Taaddesaa Labataa, Barsiisaa Tolasaa Xiixaa, aadde Duree Aagaafi Maatiiko hunda, akkasumas qorannoo kana irratti deeggarsa naaf gochaa kan turtan hundaaf galanniko guddaadha.

JIBSOO

JECHA

Abaabballii

Akkayyoo

Daabana

Dangasha

Gindii

Habalaka

Hofcii

Horoboo

Hofolee

Lookoo

Ludachoo

Naffuroo

Nafii nafoo

Rakoo

Shigiree

Shoree

Tirka

Unka

Unatee

Waayila

HIKA

Sossobbaa

Akka kaayyoo

Okkotee cabaa

Adda Gafarsaa

Nohee

Dubbii qolaa

Dhagaa midhaan itti daakkatani

Mi'a Aannan itti elmamu

Durba durbummaa hin qabne

Luugama Fardaa ykn harkisaa Fardaa

Buddeena human afaanii olitti baay'isanii afaan kaawwachuu

Gosa mukaa

Ammaa amma

Hoolaa Eebbaaf gaafa cidhaa qalamtu

Millaacii

Urgooftuu

Baatirii

Bifa (form)

Walsimatee

Miinjee

Baafata Suuraalee

Baafata

Fuula

Suura 1.Meeshaalee faaruu Gundoo Booree fi Dibbee Agarsiisu.....	22
Suura 2. Suura faarfattoota jalabultii qe'ee gurbaa agarsiisu	42
Suura 3.Suura mishirroo gurbaa fi hamaamotee agarsiisu	45
Suura 4.Faaruu deemsa hamaamotaa agarsiisu	47
Suura 5. Faaruu utuu deemsa galmaa irra jiranii faarfatamu	48
Suura 6. Faaruu qe'ee gurbaatti mishirroo ittiin simatan	50
Suura 7. Faaruu balbalqabaa qe'ee gurbaatti kan agarsiisu	51
Suura 8. Faaruu qe'ee gurbaatti garee gurbaatii faarsamu.....	53
Suura 9. Firoottan gara miinjee agarsiisu	54
Suura 10. Faaruu Jalabultii qe'ee gurbaa agarsiisu	57
Suura 11.Gundoo Booree fi Faaruu Gundoo Booree Agarsiisu.....	66

Baafata Fuula

Axareeraa	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Baafata Suuraalee	iv
Boqonnaa Tokko	1
1. Seensa	Error! Bookmark not defined.
1.1 Seenduubee.....	Error! Bookmark not defined.
1.1.2 Ka'umsa Qorannoo	3
1.1.3. Kaayyoo Qorannichaa	4
1.1.3.1. Kaayyoo Gooroo	4
1.1.3.2. Kaayyoo Gooree.....	4
1.1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	5
1.1.5. Daangaa Qorannichaa	5
1.1.6. Hanqina Qorannichaa.....	6
1.2. Akaakuuwwan Gaa'elaa Naannoo Aanaa Jaardagaa Jaartee	6
1.2.1. Naqata	6
1.2.2. Hawwii/Abaabbalii	7
1.2.3. Sabbatmarii.....	8
1.2.4. Aseennaa	9
1.2.5. Butii.....	10
1.2.6. Dhaala	11
Boqonnaa Lama.....	12
2. Sakatta'a Barruu	12
2.1. Fookiloorii.....	12
2.2 Afoola	13
2.2.1. Faayidaa Afoolaa	14
2.2.1.1. Miliquuf	14
2.2.1.2. Cimsuuf.....	15
2.2.1.3. Barsiisuuf	15
2.2.1.4. To'achuuf.....	15

2.2.2. Amaloota Afoolaa.....	16
2.2.2.1. Hurruubummaa	16
2.2.2.2. Jijjiirama	17
2.2.2.3. Yoomessa.....	18
2.2.2.4. Hirmaannaa Hawaasaa	18
2.3. Maalummaa Faaruu	19
2.4. Faayidaa Faaruu.....	20
2.5. Meeshaalee Faaruu	21
2.6. Barruu Walfakkii	22
Boqonnaa Sadii	27
3. Saxaxaa fi Mala Qorannoo.....	27
3.1. Saxaxa Qorannoo.....	27
3.2. Mala Aadaa Hawaasaa Irratti Xiyyeeffate	28
3.3. Iddattoo	29
3.4. Meeshaalee Odeeffannoon Ittiin Funaanaman	30
3.5. Xiinxala Ragaalee.....	32
3.5.1. Daawwannaa (Observation)	32
3.5.2. Af-gaaffii (interview).....	33
3.5.3. Marii Garee.....	33
Boqonnaa Afur	35
Qaaccessa Ragaalee Unkaa fi Qabiyyee Faaruu Naqatanii Fuudhuu Aanaa Jaardagaa Jaartee	35
4.1. Unka Faaruu Naqatanii Fuudhuu.....	36
4.1.1. Faaruu Walaloo Warra Sarara Dhedheeraa Ta'een Dhiyaatan	36
4.1.2. Faaruu Walaloo Warra Sarara Gaggabaaboon Dhiyaatan	38
4.1.3. Faaruu Walaloo Warra Sagalee Wal Fakkaatuun Xumuraman.....	38
4.1.4. Faaruu Walaloo Warra Sagalee Garaagaraatiin Xumuraman	40
4.2. Qabiyyee Faaruu Naqatanii Fuudhuu	40
4.2.1. Faaruu Jalabultii Qe'ee Gurbaatti Dhiyaatu.....	41
4.2.1.1. Faaruu Arrabsoo Jalabultii Qe'ee Gurbaatti Dhiyaatu	43
4.2.1.2. Faaruu Ka'umsaa.....	44

4.2.1.3. Faaruu Adeemsaa	46
4.2.1.4. Faaruu Galmaa	48
4.2.1.5. Faaruu Simannaa	49
4.2.1.6. Faaruu Balbalqabaa Qe’ee Gurbaatti.....	50
4.2.1.7. Faaruu Gara Gurbaa	52
4.2.1.8. Faaruu Gara Miinjee	53
4.2.1.9. Faaruu Hansoosillee Qe’ee Gurbaatti Dhiyaatu.....	55
4.2.2. Faaruu Jalabultii Qe’ee Intalaatti Dhiyaatu.....	57
4.2.2.1. Faaruu Arrabsoo Qe’ee Intalaatti Dhiyaatu	58
4.2.2.2. Faaruu Balbalqabaa Qe’ee Intalaatti	59
4.2.2.3. Faaruu Mararroo.....	61
4.2.2.3.1. Faaruu Mararroo Hiriyyaa	62
4.2.2.3.2. Faaruu Mararroo Maatii	63
4.2.2.3.3. Faaruu Mararroo Biyyaa	64
4.2.2.4. Faaruu Gundoo Booree	65
4.2.2.5. Faaruu Misiraachoo	67
Boqonnaa Shan.....	68
Cuunfaa, Argannoofi Yaada furmaataa	68
5.1. Cuunfaa	68
5.2. Argannoo.....	69
5.3. Yaada Furmaataa	69
Kitaabilee Wabii.....	70
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee D	

Boqonnaa Tokko Seensa

1.1 Ariirrata

Uummanni Oromoo sabaafi sablammii itoophiyaa keessaa isa tokko ta'ee kanneen afaan kuush dubbatan keessaa isa tokkodha. Uummanni Oromoo kun bal'ina lafaafi baay'ina uummataatiin biyyattii keessaa hangafa akka ta'e walnama hin gaafachiisu. Uummanni sababa bal'ina lafaa qabu irraa kan ka'e bakka garaagaraa haajiraatu malee Aadaafi seenaa mataa isaanii ni qabu. Aadaafi seenaa isaanii kanas afaaniin dhalootarraa dhalootatti dabarsaa turanii asiin ga'aniiru kanas labata itti aanuuf dabarsuudhaaf aadaa kana xiinxaluun barbaachisaadha.

Aadaan uummanni Oromoo qabu Aadaa nyaataa, uffataa, amantaa, fuudhaafiheerumaafi kkf ofkeessaa qaba. Aadaan fuudhaafi heerumaa kun Uummata oromoo biratti iddoo guddaa fi kabaja kan qabudha. Aadaan fuudhaafi heerumaa kunis sirna garaagaraa of keessaa qaba. Sirnoonni kunis naqatanii fuudhuu, Butii, Aseennaa, Cabsaa (sabbat marii), Abaabballiifi Dhaalafi kkf. jedhamanii beekamu. Isaan kunis deemsa mataa isaanii qabu.

Godinni Horroo Guduruu Wallaggaa Godinaalee Oromiyaa keessatti argaman keessaa tokko yommuu ta'u Godinni kun Aanaalee kudhan of keessaa kan qabdu yommuu ta'u, Aanaan Jaardagaa Jaartee Aanaalee Godinna Horroo Guduruu Wallaggaa keessatti argaman keessaa tokko yommuu taatu bal'inni lafa ishee hektaara (103,801) qabdi. Aanaan Jaardagaa Jaartee kallattii arfaniin kan daangeffamtu yommuu ta'u Bahaan Aanaa Abbaay coommaniifi Aanaa Abaaboo Guduruun, Kaabaan Aanaa mootummaa naannoo Amaaraa, Kibbaan Aanaa Horroo fi Aanaa Dongoroo, Dhihaan immoo Aanaa Amuruufi Aanaa Kiiramuutiindaangeffamti. Aanaan Jaardagaa Jaartee magaalaa aanaa Godinni Horroo Guduruu qabdu keessaa tokko taatee bara 1911 kan hundeeffamte. Aanaan kun magaalaa guddoo biyyattii Finfinnee irraa gara kallattii dhiha Oromiyaatti km 366 fagaattee argamti. Magaalaa Godina Horroo Guduruu irraa km 54 fagaattee kan argamtudha.

Aanichi haala teessumni lafaafi haala qilleensashee yoo ilaalamu; teessuma lafaa; dirree, hallayyaafi irraagadeedha. Akkasumas tulluuwwaniin kan beekamtu yoo ta'u haalli qilleensa ishee immoo baddaa (10%) badda daree (65%) fi gammoojjii (25%) kan

qabduufibu'uuraalee misoomaa garaagaraa guuttattee jirti. Kunis manneen barnootaa sadarkaa 1ffaa 35, sadarkaa 2ffaa 4,qophaa'ina 1,buufata fayyaa kan namaa 5, kan beelladaa 5 humna ibsaafi kkf.kan qabduufi Oomisha midhaaniif mijatuudha. Kunis xaafii,boqqolloo,qamadii,nuugii,baaqelaa,ataraa fi kkf. Akka gaariitti ni oomishama.

Aanaan Jaardagaa Jaartee Gandoota baadiyaa 21 (digdamii tokko) fi bulchiinsa magaalaa 3 (sadii) walumaagalatti gandoota 24 (digdamii afur) qabdi. Baay'inni Uummata Aanaa kana keessa jiranii akka lakkoofsa uummataa bara 1999 gaggeeffametti Dhiira 43871 (kuma afurtamii sadiif dhibba saddeetii fitorbaatamii tokko; Dubartii 43853 (kuma afurtamii sdiif dhibba saddeetii fi shantamii sadii Walumaa galatti 87725 (kuma saddettamii torbaaf dhibba torbaafi digdamii afur yoo ta'an dinagdeen isaanii qonnaa fi daldala garaagaraa irratti kan hundaa'edha.

Uummanni naannoo kanaa akkuma naannoo biroo amantaalee kanneen akka pirootistaantii, ortodoksii, waaqeffataafi amantaa isilaamaa keessatti gaggeeffama. Uummatni naannoo kanaas akkuma uummata naannoo biroo aadaa eenyummaa isaa ibsu hedduu qaba. Aadaa hedduu qabu kana keessaa sirni fuudhaafi heerumaa haala gaariin kan gaggeeffamuu otoo qabuu dagatamaa jirudha.Sirni fuudhaafi heerumaa aanaa kanaa bal'inaan kan gaggeeffamu naqatanii fuudhuutiinidha. Naqatanii fuudhuunis adeemsa itti raawwatamu kan mataasaa qaba. Adeemsa kana keessaa inni jalqabaa intala ulaagaa barbaadan guuttu filachuudha. Kunis gurbaan fuudhu intala isaaf taatu filatee maatii isaa mariisisa. Warri gurbaas intalli kun ulaagaa isaan barbaadan kan guuttu yoo ta'e adeemsa naqannaa nijalqabu. Kunis akka naannoo kanaatti nama kabajamaa, dubbatee dhageessifatuufi iciitii eegutti xalayaa barreessuun qarshii keessa kaa'anii poostaa saamsuun erganii mariisisu. Namichi xalayaan kaadhimmannaa itti kenname kun otoo xalayaa hinkenniin boorumtaasaa geessa yoo ta'e akka har'aa immoo haadha intalaa barbaadee har'a abidda bulfadhu booru keessummaan sitti dhufa jedhee itti hima. Bulee ganama xalayaa geessee abbaa intalaa waliin walarga. Abbaan intalaas erga simatee xalayaa harkaa fuudhee booda firan mari'adha; ollaan mari'adha jedhee guyyaa beellamaa qabaaf. Hanga guyyaanbeellamaa ga'utti manawarra intalaatti biqila garbuu biqilchuun, ibidda dibanii bulchuufi gaafa guyyaa beellamaa mariidhaaf dhufan milkii ilaallachuu ibsa. Biqilli garbuu biqilfame sun yoo sirriitti kan biqile ta'e carraan jara

walfuudhanii milkiin gaariidha jedhanii murteessu. Ibiddis dibamee yoo bule bultiin isaanii itti fufa carraa gaariidha jedhu. Yoo biqilli biqiluu baateefi ibiddi dibame yoo buluu baate garuu carraan ykn milkiin gaarii miti jedhama. Warri intalaas ulaagaa isaan barbaadan kan guutee argamu yoo ta'e akka aadaatti ademsa gara fuula duraatti naqachiisanii fuusisuufi heerumsiisuu isaan dandeessisu adeemsa jalqabu. Adeemsi kunis warri intalaa qarshii cidhaaf ta'u warra gurbaarraa amma jaarsi biyyaa heyyemeef ni fudhatu. Sana booda warri gurbaafi warri intalaa walgahanii guyyaa cidhaa qabatu. Erga guyyaa cidhaa qabatanii kaasee ciini gaggeeffamuuf torbaan lama yommuu hafu qe'ee gurbaattis qe'ee intalaattis faaruun jala bultii ni gaggeeffama. Faaruu gaggeeffamu kanarratti shamarran, dargaggeessi walga'ee faarsa. Faaruun gaggeeffamu kunis unkaafi qabiyyee garaagaraa of keessaa qaba.

Madda obbo Taaddasaa Labataafi Biiroo Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jaardagaa Jaartee Onkoloolessa 2016

1.1.2 Ka'umsa Qorannoo

Ummatni Oromoo afoola adda addaatiin gabbataadha. Haata'u malee afoola ilaalchisee qorannoon gaggeeffamuyyu quubsaa ykn gahaa miti. Afoolli gooreewwan garaagaraa qaba. Kanneen keessaa afwalaloon faaruu gaa'elaa isa tokkodha. Qorannoon kunis xiinxala unkaafi qabiyyee faaruu fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu irratti xiyyeeffata.

Yeroo ammaa kana faaruun fuudhaafi heerumaa sababoota garaagaraatiin dagatamaa dhufee jira. Sababoota gurguddoo mul'atan keessaa amantii faalama aadaafi tekinoooloojii ammayyaan liqimfamuun warra ijoodha. Kana jechuun immoo yeroo ammaatti harki caalaan yommuu gaa'elli gaggeeffamu faaruun fuudhaafi heerumaa kan gaggeeffamu osoo hin ta'iin hordoftoota amantaa pirootistaantii biratti faaruu isaaniin kan raawwatamudha. Akkasumas qaala'insa jireenyaa irraa kan ka'e dhalli namaa baay'inaan naqatanii fuudhuu dhiisee aseennaa, butii, abaabballiifi kkf irratti kan bobba'edha. Kun immoo faaruun naqatanii fuudhuu fi heerumuu akka dagatamuudhaaf ga'ee mataasaa qaba. Dabalataan seerri fuudhaafi heerumaa durii maatiin gurbaafi maatiin intalaa walqoratanii jaarsi maatii gurbaatiin filatamee gara maatii intalaatti erganii sirni naqataa

eegamee kan raawwatu ture. Faaruun fuudhaa fi heerumaa naqatanii fuudhuu kunis sadarkaa isaa eeggatee faarfamuu utuu qabuu yeroo ammaa garuu faaru fuudhaa fi heerumaa bira osoo hinga'iin gurbaan fuudhuufi intalli heerumtu waliigaluudhaan bultii isaanii hundeessuutti dhufu. Erga bultii hundeessanii booda maatiin gurbaa gara maatii intalaatti jaarsolii erguudhaan araara raawwatu. Gochi as keessatti raawwatamu kun faaruun fuudhaafi heerumaa kun akka hafu taasisuusaa mul'isa.

Akkuma beekamu faaruun fuudhaa fi heerumaa unkaafi qabiyyee garaagaraa ni qaba. Kanneen keessaa afwalaloon fuudhaafi heerumaa isa tokko yommuu ta'u, qorannoon kunis kan xiyyeeffate unkaa fi qabiyyee faaru fuudhaa fi heerumaa naqatanii fuudhuun qabu irratti xiyyeeffata.

Gaaffilee Qorannichaa

1. Faaru naqatanii fuudhuu jechuun maal jechuudha?
2. Faaruun naqatanii fuudhuu unkaa fi qabiyyee akkamii qaba?
3. Yeroo sirni fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu gaggeeffamu keessatti uum manni akkamiin itti gargaarama?
4. Faaruun naqatanii fuudhuu kun akkuma duraaniitti gaggeeffamaa jiraa?

1.1.3. Kaayyoo Qorannichaa

1.1.3.1. Kaayyoo Gooroo

- Unkaafi qabiyyee faaru fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu xiinxaluu.

1.1.3.2. Kaayyoo Gooree

- Maalummaa faaru naqatanii fuudhuu ibsuu.
- Unkaafi qabiyyee faaru fuudhaaf heerumaa naqatanii fuudhuun qabu tarreessuu.
- Faayidaa faaruun fuudhaa fi heerumaa naqatanii fuudhuu qabu ibsuu.
- Qe'ee gurbaafi qe'ee intalaatti faaruun jalabultii irraa jalqabee hanga guyyaa gaa'elli raawwatamuutti maal maal jedhamee akka faarsamu adda baasuun ibsuu.

1.1.4. Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun dhaloota gara fuula duraaf biiraa aadaafi tuurizimii olkaa'amuudhaan ka'umsa isaaniif ta'uudhaan ni fayyada. Namni hundinuu ogafaanitti kan fayyadamu ta'uu isaa Austin(1994:97)" yommuu ibsu... every human society is oral and over ninety percent of communication passes through orality" jechuun ibsa. Haaluma kanaan yoo ilaalle Uummanni Oromoos aadaafi duudhaa, safuufi amantaa isaa dhalootaa dhlootatti kan dabarsatu afaaniin ta'uusaa ibsa. Haata'u malee yeroo ammaatti aadaan keessumattuu aadaan fuudhaafi heerumaa baay'ee dagatamaa jiraachuu isaa qorataan qaama hawaasa kanaa waanan ta'eef hubadheera. Kanaan walqabatee faaruun fuudhaafi heerumaa keessattuu unkaafi qabiyyee faaruun fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu irratti hundaa'uun qoqqooduuniifi xiinxaluun dhaloota dhufuuf olkaa'uun barbaachisaadha.

Ogafaan Uummataa fuudhanii kutaa barnootaatti yoo itti gargaaraman keessumaa kutaa barnoota afaanii keessatti deeggarsa guddaa akka qabu (Finnegan 1970, Austrin 1994, Andrezejewski 1985) ibsaniiru. Kanuma bu'uura gochuun faaruun fuudhaafi heerumaa walitti qabaniin barnoota kutaa cimsuuf yoo itti fayyadaman itti fayyadama afaanii haala dhugaa keessatti maal akka fakkaatu ittin barsiisuudhaaf ni gargaara. Gara biraatiin qorannoon kun namoota qorannoo gadi fageenya qabu gaggeessuu barbaadaniif riqicha ta'ee tajaajiluu danda'a.

1.1.5. Daangaa Qorannichaa

Afoolli gooree bal'aa kan of keessaa qabu yommuu ta'u qorannoon kunis gooreewwan afoolaa keessaa faaruun naqataa Aanaa Jaardagaa Jaartee irratti kan daangeffamedha. Yeroo kennametti gargaaramuudhaan hojii quubsaa ta'eefi hojii qulqullina qabu dhiyeessuudhaaf jecha waan hojjetan daangeffachuun dirqama ta'a. Unkaafi qabiyyee faaruun naqataa fuudhaafi heerumaas kan walitti qabamu immoo yoomessa dhugaa keessatti argamuun waan ta'eef qe'ee gurbaafi qe'ee intalaatti jala bultii irraa jalqabee hanga guyyaa ciini raawwatamuutti maal jedhamee akka faarsamu beekuuf halkan dabareedhaan qe'ee lamaanuutti argamanii hordofuun dirqama ta'a. Bakka hundaa deemanii waraabuufis ta'e daawwachuun waan rakkisuuf daangaan barbaachisaadha. Kanaafuu qorannoon kun Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee

gandoota faaruun naqataa yeroo cidhaa qabatamaan keessatti argamu afur irratti daangessuun gaggeeffame.

1.1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun xiinxala unkaafi qabiyyee faaruu fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu irratti Uummata godina Horroo Guduruu Aanaa Jaardagaa Jaartee keessatti argaman qofarratti waan xiyyeeffatuufi sababan kanarratti of daangesseef faaruwwan fuudhaaf heerumaa gosa hunda hammachiisuun osoo narra jiruu hin ilaaliin waanan jiruuf akkasumas kan uummata oromoo mara keessatti faarfataman mara hin hammachiifne. Gama biraan sirni fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu yeroo barbaadameefi akka barbaadametti argamuu dhabuu kana malees haala yeroo wajjin walqabatee namoonni waraabbii sagaleefi gaaffilee waa'ee faaruu naqataa waliin walqabatee gaafatamaniif siyaasa waliin walqasiisuun deebii kennuu sodaachuu.

1.7. Akaakuwwan Gaa'elaa Naannoo Aanaa Jaardagaa Jaartee

Akka aadaa fuudhaafi heerumaa aanaa Jaardagaa Jaarteetti akaakuwwan fuudhaafi heerumaa bebbeekamoo ta'an jahatu jiru. Isaanis Akka Asaffaa Tuuchoo (2016/2008) Ibsetti Naqata, Abaabbalii, Sabbath marii, Aseennaa, Butiifi dhaala yommuu ta'an yeroo ammaatti kunneen hundi hojii irra oolaa kan jiraniifi muraasni immoo kanneen akka dhaalaa miidhaan isaan qaban hawaasa keessatti hubatamee hafaa dhufeera. Kunis afgaaffiifi marii garee irraa hubatamuu danda'eera. gosootni fuudhaafi heerumaa kun akka kanaan gadiitti ibsamaniiru.

1.7.1. Naqata

Gosti fuudhaafi heerumaa kun gosoota fuudhaafi heerumaa bebbeekamoo jahan jiran keessaa Uummata biratti kabaja guddaa kan qabuufi kan jaallatamudha. Hanga yoonaa gaa'elli kan ittiin gaggeeffamaa jiru ta'uusaa hubatameera. Fuudhaafi heerumni kun sadarkaalee garaagaraa kan akka Naqachuu, Fuudhuu, Misiraachoofi Miinjee deebii keessa kan darbudha. Asaffaa (1983:6).

Akka aadaa fuudhaa fi heerumaa naannoo kanaatti ilma ga'e tokkoof kaadhimaa kan barbaaduf maatii isaati. Kunis maatiin gurbaa ilmi isaanii fuudha ga'uusaa erga

mirkaneeffatanii booda akka ilmi isaanii fuudhu fedhii isaa gaafatu. Yoo ilmi isaanii bakka cidha masqalaatti, bakka cidha jalabultiittii, bakka gabaatti intala isaaf taatu ilaallatee ykn intala filate sana maatii isaatti himachuudhaan akka maatiin isaa kadhatanii isa fuusisan taasisa. Kana booddee maatiin gurbaa hojii keessa galuudhaan waa'ee intalaafi maatii intalaa qorannoo gaggeessu. Kunis qomoon ykn sanyiin warra intalaa kan warra gurbaa waliin walgituusaa, firooma dhiigaa qabaachuu fi dhiisuu hanga jilba toorbaatti qorachuudhaan firooma dhiigaa qabu yoo ta'e fuudhaa fi heerumni gidduu isaaniitti hin raawwatu. Sababni isaas fira ta'anii osoo jiranii yoo walfuudhan daa'imni gidduu isaaniitti dhalattu hanqina qaamaa kan qabdufi haraamuu jedhamee amanama. kun akka hin taaneedhaaf maatiin gurbaas ta'e maatiin intalaa walqoratu.

Erga qorannoon kun gaggeeffamee fira ta'uu dhiisuun isaanii yoo mirkanaa'ee booda Abbaan gurbaa jaarsolii biroo dabalatee gara warra intalaatti ni deemu. Guyyaan jaarsoliin mana intalaatti ergaman guyyaa fedhe osoo hin ta'iin guyyaa Kibxataa, Kamisa Sanbata duraa, Dilbata ta'uu qaba. Guyyoonni kan biroo guyyoota guutuu hin taane, guyyoota cagginoos jedhamee amanama waan ta'eef. Jaarsoliin kun yommuu deemuuf manaa ba'an biqilli(farsoo) waancaa guutuu ta'e irraa unatanii manaa ba'u. kun milkii fi dubbii fuula isaanii dura jiru akka qajeeluuf haala mijeessuudha. yommuu deeman waantota isaan mudatan ilaalchisee of eeggannoo guddaa godhatu. Sababni isaas waantonni karaarratti nama mudatan kunis waantota milkii qajeelaafi milkii badaa agarsiisu waan ta'eefidha. fakkeenyaaf dubartiin okkotee qullaa (duwwaa) baattee deemtu yoo namatti dhufte milkii gadhee akka ta'e hubachuun duuba deebi'anii guyyaa biraa deemu.

1.7.2. Hawwii/Abaabbalii

Adeemsi fuudhaaf heerumaa kun immoo kan adeemsifamu bifa lamaanidha. Tokkoffaan gurbaafi shamarreen walbaranii/waljaallatanii kan raawwatamu yommuu ta'u inni lammataa immoo shamarreen otoo hin beekiin gurbaan duubashee qoratee erga fixee booda hiriyoottashee ykn namoota ishee amansiisuu danda'an filachuun akka ishee amansiisan itti ergee abaabbalsiisa. Adeemsa kana keessatti iciitiin eegamuu qaba. Sababiin isaas maatiin ishee ykn firootan ishee dhageenyaan dubbii Uuma waan ta'eef of eeggannoon godhamuu qaba. Shamarreenis gurbicha kan jaallatte yoo ta'e waan

qorachuu qabdu erga qorattee booda yoo fedha godhatte waliin galti. Yeroo kanatti waantota mishirroo tokkoof guutamuu qabu kanneen akka uffata mishirroo, kophee, meetii/warqee kan mormaa, gurraa, qubaa fi kkf erga guutameefi booda gurbaan intala fudhata. Kana booda gurbaan maatii isaatti himuun abbaan isaa jaarsolii dabalatee gara maatii hintalaatti deemuun araara gaafatu. Yommuu gara maatii intalaatti deeman qarshii akkuma qabeenya isaaniitti hanga ta'eqabatanii deemu. Maatiin intalaa yoo araara diduu barbaadan jaarsoliin biyyaas intalli takkaa deemte akka hindeebine waan beekaniif haasaawwan maatii intalaa amansiisuu danda'an haasa'uudhaan fakkeenyaaf; abbaa intalaa maqaa dhahuudhaan sa'a du'ee bule gatii hin karakaran(hin falmatan) jechuudhaan amansiisanii araarsu. Kana booda beellamni cidhaa qabama. Maatiin lamaanuu hanga qabeenya isaanii qophiin qophaa'ee matiin lamaan ijoollee isaanii miinjee debifatu. Gosti fuudhaafi heerumaa kun yeroo ammaa gurbaafi intala walfuudhan gidduutti baasii waan xiqqeessuudhaaf akka naannoo kanaatti baay'inaan babal'achaa jira.

1.7.3. Sabbatmarii

Adeemsi fuudhaafi heerumaa kun immoo gurbaan intala jaallate tokko erga qoratee booda osoo namni tokko hin beekiin maatii isaatti himatee haala mijeeffata. Kunis abbaan gurbaa namoota garaagaraa kadhachuudhaan haala mijeeffatee gaaffii akka tasaa maatii intalaaf dhiyaatudha. Namoonni abbaan gurbaa kadhatee fudhatee deemus namoota hanqina qaamaa qaban fakkeenyaaf; quuroo, dinkii, qurcii, jaamaa fi kkf namoota hanqina qaamaa hinqabne waliin walitti makuudhaan ulmaayiifi halangaa qabatanii barii lafaa (suubii) deemanii otoo warri intalaa mana hin banatiin balbala taa'u. Yeroo warri manaa balbala banatan jaarsolii keessaa tokko ka'ee balbala manaa cinaa lamaanitti gamaa fi gamanatti ulmaayii suuquudhaan deebi'ee taa'a. Abbaan intalaa takka dutee asiifi achi garmaamee lola kajeelus aadaa waan sodaatuudhaaf jecha jaarsolii irra hin darbu. Sana booda jaarsolii gara gurbaakeessaa tokko ol ka'ee akkas jechuun kadhachuu eegala. Akkam bultan jaranaa? nagaa bultanii ? intala keessan Marartuu ilma keenya Abdiisaaf kadhachuu dhufne jechuun kadhatu.

Haaluma kanaan gosa fuudhaafi heerumaa kana keessatti intala sabbatmariidhaan fuudhaaf kadhatamtu hin dhowwatan. Sababni isaas intala kana yoo dhowwatan

namoonni kadhachuu dhufan kun hundi ishee abaarani galu. Intala haala kanaan abaaramte namni biraa ishee fuudhuu ni sodaata. Kanaafuu intalittiin otoo hin heerumiin umuriin irra darbuudhaan dhaabattee hafuu ni dandeessi. Maatiin intalaas kana sodaachuudhaan hin dhowwatan. Haala kanaan waliigalteerra erga ga'amee booda cidha ammaa ammee/nafii nafoo waan jiru walitti qabuudhaan hojjetanii heerumsiisu. Haaluma kanaan sabbatmariin kun baasii xiqqeessuufi namni qabeenya hin qabne tokko akka humnasaatti gaa'ela akka raawwatuudhaaf gargaara.

1.7.4. Aseennaa

Gosti fuudhaafi heerumaa kun waliigaltee gurbaafi intalaatiin kan raawwatamudha. Kunis gurbaafi intalli jaalalaan bakkeetti waliin jiraachaa turanii jidduutti durbummaa ishee fudhatee ykn ulfeessee yoo ganuu barbaade intalli kun aseennaa itti dhaqxi. Maatiin gurbaa ishee ari'achuu yoo yaalan isheenis akkas jechuun isaan sodaachisti durbummaako na jalaa fudhateera, na ulfeesseera waan ta'eef na ari'attu taanaan gara seeraan deema jettee dheekkamti. Namni durbummaa durbaa seeraan ala balleesssefi dubartii seeraan ala ulfeesse adabbiinsaa cimaa waan ta'eef tole jedhanii yaada intalaatti amanuudhaan akka isheen haadha manaa ilma isaanii taatee teessu heyyeemuufiidhaan waliin jireenya jalqabu.

Inni biraan immoo aseennaan marii gurbaa fi intalaatiin kan raawwatamudha. Kunis gurbaafi intalli lamaan isaaniiyyu waljaallachuudhaan naqatanii walfuudhuudhaaf immoo qabeenya gurbaas ta'e maatii intalaa kan hin dandeenye yoo ta'e gurbaafi intalli bal'inaan mari'achuudhaan intallis waan isa jaallattuudhaaf yaadaafi rakkoo gurbaa hubachuudhaan aseennaadhaan walfuudhuudhaaf murteessu. Kana booda gurbaan gara maatii isaatti deebi'uuudhaan maatii isaa waliin marii gaggeessa. Kunis guyyaa akkasii intala fidadhee waanan dhufuudhaaf amma dandeessan waanuma qabdan irraa waanta kabaja guyyaa sanaaf ta'u qopheessaa jedhee itti hima. Sana booda hiriyyootasaa dargaggoota kadhatee guyyaa jedhame sanatti faarsaa intala fudhatanii gara qe'ee maatii gurbaatti geessu. Abbaan gurbaas guyyuma sana bulee jaarsolii akka naannootti beekamoo ta'an, dubbatanii kan dhageessiffatan hawaasa biratti fudhatamaafi kabaja kan qaban filachuudhaan kadhatee qarshii murtaa'aa ta'e qabachuudhaan jaarsolii waliin fudhatee araaraaf gara qe'ee maatii intalaatti deemu. Sana booda jaarsoliin dubbii gamaas

gamanaas walitti fiduudhaan ni araarsu. Maatiin intalaas araara kana booda akkaataa fi guyyaa isaaniif danda'amutti intalaa fi gurbaa miinjee deebifatu.

Akka waliigalaatti durbi aseennaan heerumtu hawaasa kana keessatti eddoon isheef kennamu baay'ee gadi aanaa waan ta'eef ni tuffatamti. Kunis marii garee irraa hubatamuu danda'amee jira. Yeroo ammaa kana sababa garaagaraa irraa kan ka'e fakkeenyaaf qaala'insa jiruufi jireenyaa, filannoo gosa sanyii namaa adda addaarraa ka'uudhaan gosa fuudhaafi heerumaa kanneen biroorraa akka naannoo kanaatti bakka guddaa argachaa kan dhufee fi hojiirra oolaa kan jiru ta'uusaa hubatameera. Berhane (1982).

1.7.5. Butii

Gosti fuudhaafi heerumaa butiin kan raawwatu akka odeeffaannoo maanguddoota irraa argameen butiin intalli isheen butamtu sun otoo hin beekiinidha. Sababni isheen butamtuufis gurbaan ishee butu sun yoo humana/ qabeenya ittiin cidha qopheessatu kan dhabe yoo ta'e. Kaan immoo seeraan naqatee /kaadhimmatee fuudhuudhaaf jaarsolii ergee yeroo gaafatutti tuffii garaagaraatiin kan didame yoo ta'e xiiqii qabachuudhaan haala mijeeffatee namoota isa gargaaran dargaggoota qopheeffatee ollaa intalaa keessaa namoota odeeffannoo isaaf laatan yeroo akkamii akka isheen bishaan waraabdu, qoraan funaantuufi kkf namoota itti himan erga qopheeffatee booda hordofee ni buta. Butii kana keessatti dafanii jaarsoliidhaan araarri yoo bu'e malee maatii gurbaafi maatii intalaa gidduutti lolli guddaan uumamuu danda'a.

Akka jaarsoliin jedhanitti yeroo ammaatti butiin kan raawwatu bal'inaan hin mul'atu. Sababni isaas aseennaan waan hedduummateef /babal'ateef hedduun namaa gara sanatti deebi'eera.

Akka waliigalaatti yeroo ammaa kana butiin fudhatama dhabaa dhufeera. Sababni isaas heera mootummaa irratti seerri tumame nama butii raawwatu irratti adabbiin cimaan kan irratti fudhatamu ta'uu isaa ibsameera. Aseennaanis babal'achaa waan dhufeef yeroo ammaatti butiidhaan namoonni bultii dhaaban xiqqaachaa/hafaa dhufaniiru. Uummatnis butii kana mormaa jira waanta'eef baay'inaan hafeera jechuun nama dandeessisa.

1.7.6. Dhaala

Akaakuun fuudhaa fi heerumaa kun kan raawwatu dubartii abbaan manaa irraa du'e ykn dhiira haati manaa irraa duute irratti ta'a. Dubartiin abbaan manaa irraa du'e kan dhaalamtu obboleessa abbaa manaa isheetiin ykn fira abbaa manaasheetiin, akkasumas dhiirri haati manaa jalaa duute kan dhaalamu obboleettii haadha manaa isaatiin ykn fira isheetiin ta'a.

Maanguddoon Gammachuu Lataa Biduu umuriin 79 kan ta'e akka natti himanitti seenaa gosa fuudhaa fi heerumaa kana yeroo dubbatanitti "bara durii dubartiin tokko abbaan ijoolleeshee irraa duunaan ormatti heerumte guyyaa tokko abbaan manaashee inni haaraan sagantaa waan qabuuf uffata isaa uffatee yeroo manaa ba'uuf jedhutti mucaan wallaalaa waan ta'eef abbaa biddeenaa isaa irratti fincaa'e. Innis mucichatti baay'ee aaree eegee Fardaatiin qaama hormaataa isaa jabeessee hidhe. Mucaanis wallaalaa waan ta'eef rakkoo isaa hin himatu, ijaan waan hin mul'anneef namnis rakkoo isaa osoo hin beekiiniif mucaan fincaan fincaa'uu dadhabee bokokee du'e jedhama. jechuun ibsan.

Kanarraa ka'uudhaan uummata biratti hubannaan argame namichi kun kan kana raawwate sababa orma ta'eefi osoo obboleessa fira abbaa warraa isa du'ee ta'eetii mucaanis dhiiga isaa waan ta'eef gochaa hamaa kana hin raawwatu ture jedhama. Kanaafuu dubartiin abbaan manaa irraa du'e tokko kan heerumuu qabdu obboleessa abbaa manaa ishee ykn fira isaatti. Akkasumas dhiirri haati manaa irraa duute tokko kan fuudhuu qabu obboleettii haadha manaa isaa ykn fira ishee ta'uu qaba jedhama. Odeeffannoon kun namoota afgaaffiin dhiyaateef irraa kan argame yommuu ta'u (Onkoloolessa 4, 2016)

Akkuma waliigalaatti gosoonni fuudhaafi heerumaa Aanaa Jaardagaa Jaartee kana kana yommuu fakkaatu gosoota kanneen keessaa faaruu fuudhaafi heerumaa naqatanii fuudhuu unkaafi qabiyyee bal'inaan kan mul'atu fuudhaafi heeruma naqataa keessattidha.

Madda Obbo Gammachuu Lataa, Obbo Fayisaa Gammadaafi Biiroo Aadaa Tuurizimii Aanaa Jaardagaa Jaartee. Onkoloolessa 18, 2016

Boqonnaa Lama Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti qaphxiilee gurguddoo sadii ilaalla. Isaanis; yaadrimee afoolaa barreeffamoota ykn hojiilee qorannoo kanaan walittii hidhaminsa qaban sakatta,uufi yaaxxinnoota qorannoon kun irratti bu'uureffatu yaada beektonni adda addaa kennan xiinxaluufi yaadota kitaabota adda addaatiin ibsaman ilaaluun qo'annoo gaggeeffamuuf bu,uura waan ta'eef haaluma kana aadaa faaruu kan jedhu kallattiidhaan ibsuun dura waa'ee fookiloorii fi afoola amma tokko ilaaluun barbaachisaadha. Kanaafuu yaadoleen asii gaditti ibsaman waa'ee fookiloorii, yaadrimee afoolaa, yaaxinoota faaruu naqataa ilaalla.

2.1. Fookiloorii

Fookilooriin umurii dheeraa akka qabu amanama; tarii umurii dhala namaa waliin walitti dhiyaata.Garuu maqaa amma qabu kana kan argate yeroo dhiyoodha. Waggaa 160 dura (1846), Journal “Athenaeum” jedhamu irratt jechi “folklore” jedhu yeroo jalqabaaf mul'ate. Maddi jecha kanaas jechoota afaan ingilizzii lama walitti dhufan yoo ta'u yeroo jalqabaa sararri xiqqaan (hyphen) gidduu seenee folk-lore jedhamee barreeffamaa ture. Adeemsa seenaa keessa garuu, sararri xiqqaan kun gidduutii bahee haala amma jiruun barreeffamuu eegale. Jechichas dursee kan gargaarame(kan moggaase) lammii biyya ingilizii William John Thoms nama jedhamu ture. Barri jechi kun moggaafame dhiyoo tahus qorannoon fookilooriibara kana dura gaggeeffamaa akka ture seenaan ni mirkaneessa. Moggaafama jechichaatii booda hiika/yaadrimee isaa irratti yaadni hedduun dhiyaachaa tureera.Tahus ibsi (definition) qeeqa jalaa bahuu dandahe amma yoonaa dhiyaachuu hin dandeenye.

Jechi fookiloorii jedhu yeroo hundumaa kan dubbatamaa oolu yoo tahellee ibsa ifaa fi quubsaa taheen lafa kaahuun rakkisaadha. Jechi jechoota adda addaa lama walitti dhufan irraa ijaarame. Isaanis folk garee hawaasaa walfakkaatani kan ilaallatuufi lore beekumsa muuxannoo jireenyaa irraa gareen hawaasaa argatu kan ilaallatudha. Kanaafuu fookiloorii

jechuun beekumsa muuxannoo garee hawaasa tokkoo agarsiisa jechuudha. Kana jechuun garuu maalummaa fookilooriitiif hiika guutuu kennuu jechuu miti .Ibsa Dundes irraa ka,uudhaan kan gaaffii namatti uumu gara biraanis jira. folk jechi jedhu garee hawaasaa gurmaa’e kamiyyu ilaallata jedha.

Maalummaa fookiloorii Georges fi Jones (1995:314) kallattii bu’aa fookiloorii tokko hawaasaaf qabuun ibsaniiru.

Through folklore people can educate or acculturate each other perpetuate Challenge or modify agroups social norms and values inform others about the basis for a nature of their culture ;reveal or display their identity, tiraditionality knowledge or competence ;and entertain or be entertained Jedhu.

Kunis fookilooriin hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Fookilooriitti gargaaramee hawaasni walbarsiisa, duudhaa hawaasaa toora qabsiisa ,fooyyessa waa’ee eenyummaa seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannana. Hawwasni bifa ammayyoomen har’a seerawwan amantiifi siyyaasaan walbulchuuf dhakaa bu’uuraa kan ta’e beekumsa fookiloorii irra dhaabbateeti. Har’as duukaa jira boorus biraa hin hafu jedhu. (Georges fi Jones 1995:170)

2.2. Afoola

“Afoolli ogummaa (wisdom) labata tokkoo irraa kanbiraatti afaaniin kan darbudha. Kunis ilmi namaa uumaa, uumama, beekumsa natoo ittiin hubatuufi ibsu jechuun ni danda’ama.” (Addunyaa 2014:166) Afoolli hawaasaa kan ergaa bal’aafi hiika gadi fagoo qabu ta’uyyu akka og-barruutti beekamtii argachaa hin turre. Haata’u malee, muuxannoo jiruu fi erga waa’een afoolaa qo’atamuu eegalee irraa jalqabanii kan hojjetaman irraa kan hubatamu dhiibbaa ture cabsuudhaan afoolli dhalootaa dhalootatti darbaa ture. Har’as darbaa jira.Hunda caalaatti immoo carraa dagaagginni barnootaa fi og-barruun saqeefiin gara galmeeffamee dhaloota dhufuuf kaa’amuutti dhufeera. (Finnegan 1970) Afoolli afaaniin dubbatamuun haala qabatamaa hawwaassummaa keessatti kan raawwatamu kalaqa afdubbiiti. Akka Melakine Mengistu (2003 : 12) kaa’utti “ oral literature refers to the verbal heritage of man kind transmited from generation to generation by words of mouth “ Afoolli haala jiruu fi jireenya hawaasaa kan ittiin ibsamudha. Afoolli duudhaa,

amantaa, ilaalcha, dinagdeefi siyaasni hawaasa tokkoo afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan ittiin darbu yoo ta’u hawaasni muuxxannoo yeroo dheeraadhaaf qabu afoola isaatiin ibsata.

Akkasumas afoolli muuxxannoofi beekumsa yeroo dheeraa waan ta’eefi aadaa, duudhaa, safuu, seenaafi walumaagalatti haala jiruufi jireenya hawaasichaa ifa baasuun dhaloota dhufutti ni dabarsa. Afoolli afaaniin dhaloota irraa gara dhalootaatti hambaa jiruufi jireenyaa, muuxannoo hawaasaa tokkoo kan baatee deemuufi kan ittiin walitti dabarsanidha. Misganu Guluma (2012)

2.2.1. Faayidaa Afoolaa

Beektonni adda addaa faayidaa afoolli uummata keessatti qabu bifa garaagaraatiin kaa’u. Akka Bascom (1965) kaa’etti Afoolli faayidaa gurguddoo afur qaba. Isaanis; Barsiisuu, Cimsuu, Miliqsuufi To’achuudha jechuun kaa’ee jira “የህገ ቃል ተግባራት በአምስት አበጽት ክፍሎች ክፍሉ ማየት ይቻላል፡፡ እነሱም 1. የመግለጥ ተግባር፣ 2. የማጠናከር ተግባር፣ የመትከል ተግባር፣ 3. የማምለጥ ተግባር፣ 4. የማስተማር ተግባር፣ 5. የመግታት ወይም የመቆጣጠር ተግባር” /ፍቃድ አዘዘ 1991:17/

Kun yommuu qaaceffamu faayidaa afoolaa bakka shanitti qoodnee ilaaluu dandeenya. Isaanis; Amala ibsuu kan qaban, amala jajjabeessuu kan qaban, amala dhaabuu kan qaban, amala miliqsuu, amala barsiisuufi amala to’achuu akka ta’e dubbata.

2.2.1.1. Miliquuf

Ilmaan namaa jiruu fi jireenya akkasumas bu’aa bayii guyyaa guyyaan isa nuffisiisu jalaa gara addunyaa boqonnaa qabuutti baqachuu barbaadu. Kana gochuuf immoo waan hedduutu danqaa itti ta’uu danda’a. Waantonni gufuu ta’an kanneen akka aadaa, barnoota, qabeenya, uumamaniifi kan kana fakkaatan isaan mudatu jalaa afoola fayyadamuun miliquuf yaala. (Bascome 1965) Folklore lets people escape from repressions imposed up on them by society jechuun ibseera.

2.2.1.2. Cimsuuf

Akka hayyuun faayidaalee afoola qoqqooduu ibse kun jedhutti namoonni, dhaabbileew waniifi waldaalee hawaasummaa isaanii akkasumas aadaa isaanii afoolaan ijaaruu gochaalee guyyaa dhalootaatii kaasee haga gaafa du'aatti raawwataman barbaa chisummaa isaanii amansiisaa akka hin banneefi hin irraanfatan godhu “(Bascome 1965) Folklore validates culture justifying its rituals and institutions to those who perform and observe them” jechuun kaa’a.

2.2.1.3. Barsiisuuf

Akkaataama walfakkaatuun namoonni afoolatti gargaaramuun haala jireenyaa, naamusa, aadaa fi duudhaa isaa ittiin walbarasiifatu “Folklore is a pedagogic device which rein force morals and values and builds wit.” Jechuudhaan ibseera. Yaada kana deeggaruun Andrezwski(1985:38) irratti “ oral literature, like written literature, is of educational value since being exposed to it enhances the litents verbal skills, enriches their vocabulary and enlarges their knowledge of their own society and its history” jedha.

2.2.1.4. To’achuuf

Ummatni oromoo miseensa hawaasa sanaa kan ta’e amala fudhatama qaburratti jajjabeessuun amala badaa yookiin fudhatama hin qabne immoo balaalleffachuun amala gaarii ta’e irratti miseensa isaa to’ata. (Bascome 1965)“Folklore is ameans of applying social pressure and exercising social control” jedha. Miseensa hawwaasaa irratti dhiibbaa gochuun ni to’ata.

Robert A. Georges (American Folk.or society: 315) “Intensive studies of story texts From individual societies have revealed that stories can reflect cultural reality or Distort it, that they can reinforce the social structure and contribute to social cohesion Or weaken the social structure and written social cohesion that they can function as conditioning mechanisms and instruments of social control as escape mechanisms and instruments of social criticism” jechuun ibseera.

Afoolli miseensa hawaasichaa ittiin qeequuf akkasumas ittin to’achuuf kan gargaaru ta’uusaa ibseera.

ስነጥም ማስተ የፎጠራ ሁኔታ፣ የስቀራረብ ሁኔታ፣ መተሳሰፊያው ስፋዊ መሆኑን እና ዜማዊነት በውስጡ የሚገኝ ነው። ይህም እንደ የዘፈን ዝማሬዎች፣ ቀረፎች ዝማሬዎች እና የመሳሰሉት የሚገኙ ናቸው። ስነ ጥም ከስሙ ስመረዳት እንደሚቻለው ከስነ ቃል ስደነቶች ውስጥ ስንድ መሆኑን ስረዳ ከነዚህ የስነ ቃል ባህሪያት ውስጥ እንመሳሰል እንዲሁም ስደነት ያሳቸውም ስሉ። ከስነ ጥም ውስጥ ታዋቂ የሆኑት በትግበራ የሚከወኑት፣ የህዝብ ተሳታፊ ወይም ስጃቢነት፣ ተስዋዋጭነትን የሚያሳዩ እንደቀደምት ሲጠቀሱ ይችላሉ /ፍቃድ ሰዘዘ 1991:84/

Afwalaloo jechuun hojii kalaqaa, akkaataan dhiyeenya kan dhalootarraa dhalootattii daddarbu afaaniin kan ta'eefi yeedalloo kan of keessaa qabu kunis kanneen akka Sirbaa, Faaruu, Geerarsaa fi kanneen kana fakkaatan keessatti kan argamanidha. Gama biraan ittuma fufee afwalaloon hiika isaa irraa hubachuun akkuma danda'ametti dame afoolaa keessaa tokko ta'uunsaa yommuu hubatamu amala walfakkaatuun deemuufi garaagarummaas kan qaban jiraachuu isaa lafa kaa'a. afwalaloo keessaa bebbeekamoo kan ta'an qabatamaan kan dalagaman, hirmaannaa hawaasaa kan barbaadan yookiin hurruubdota kan qaban, jijjiirama kan mul'isan dursa caqasamuu kan dan da'an ta'uu Fiqadee Azazee 1991:84 ibseera.

2.2.2. Amaloota Afoolaa

2.2.2.1. Hurruubummaa

Hayyoonni hedduun amaloota afoolaa keessaa hurruubummaan isa bu'uura akka ta'e amanu. Yoo hurruubummaan hin jiru ta'e afoolli jira jechuun hin danda'amu. Haalli Uumamasaas ta'e adeemsi lufummaa isaa hurruubummaa irratti kan hundaa'edha. Afoolli kamiyyu yoomessa hawaasummaa mataa isaa irratti hundaa'ee hurruubbaatiin hawaasa fuulduratti dhiyaata. Kana jechuun garuu yerootti afoolli bakka hawaasni hin jirretti hin hurruubamu. Bakka gahuu hin danda'u. Onnee hawaasaa booji'uu kan danda'u kallattiin hawaasa fuulduratti yoo hurruubamedha. Hurruubbaan afoolaa tokko hawaasa fuulduratti yoo dhiyaatu qalbii daawwatootaa to'achuudhaaf waan amalli afoolaa sun heyyemu hunda raawwata kana irratti ogummaafi dandeettii dhuunfaa isaa ida'a. Harki, miilli, fuullifi qaamni marti akka walii galaatti gahee afoolaa hurruubamaa jiru sun irraa barbaadu bahuu. Sochiin qaamaa kunneen irraa haalli gammachiisaa, gaddi siisaa, sodaachisaa, jajjabeessaafi kkf uumamee qalbii hawaasaa akka harkisuuf hurruubummaan hedduu carraaqa. Hawwaasni callisee kan daawwatu otoo hin ta'iin

mallattoowwan garaagaraatiin ykn sagaleetiin bakka barbaachisutti duukaa bu'anii hirmaannaa isaanii agarsiisu.

Hurruubummaan akka afoolaa fi akka aadaa isaatti garaagarummaa qaba. Haala geerarsi itti hurruubamu, haala faaruun jaalalaa itti hurruubamu waliin tokko miti. Geerarsumayyu yoo ilaalle gosa geeraramu irratti hundaa'uun garaagarummaa qaba.

Afoolli hedduun isaanii yeroo hurruubaman caalaatti hiikaa fimiidhagina akka qabaataniif meeshaaleen adda addaa qabatamu. Yeroo ajjeesaan geeraree dhaadatu, faacha, dangasha, eeboo ykn qawwee qabata. Namni du'ee yeroo boo'an uffata, suura, qabannaa nama du'ee (eeboo, ulee, qawwee) nama du'e sanaa qabachuun kan baramedha.

Walumaagalatti afoolli humana godhatee kaayyoo hurruubamuuf sana galmaan gahuu kan danda'u qaamoleen hurruubummaa marti waliin qindaa'anii yoo dhiyaatanidha. Fiqaahee Azazee 1991:84 ibseera.

2.2.2.2. Jijjiirama

Jireenyi afooolaa kan dhugoomu afaan namootaatiin dubbatamuutiin yookaan weeddifamuutiin waan taheef, walakkaan isaa yookaan guutummaa guututti adeemsa keessa geeddaramuu dandaha. Namni afoola beeku tokko namaaf dhiyeessee booda yeroo biraa otoo namoota biraaf isuma hurruubuuf yaale, akka gaafa duraatti guutummaan guutuutti dhiyeessa jechuun hindandahamu; kaan irraanfachu danda'a yookaan haata'u jedhee kalaqa haaraa itti dabaluufi bifa caalatti qalbii harkisa jedhee yaaduun dhiheessuuf yaala, yookaan haalli hurruubichi keessa jiru isa gaafa duraa waliin tokko tahuu waan hin dandeenyeef waa itti dabaluu, yookaan waa hir'isuun hin oolu. Kuni ammo afoolicha irratti gama adda addaan jijjiiramni akka uumamu godha.

Haaluma kanaan namoonni afoola nama tokko irraa dhagahan, nama biraaf himuuf yoo jedhan akkasuma jijjiiramni gara garaa uumamaa deema jechuudha. Kuni ammoo afoola irratti jijjiiramni akka mul'atu godha. Amala afoolaa waan taheef, jijjiirama kana to'achuun hindanda'amu. Kanaaf, ogafaan tokkichi bifa (Version) gara garaatiin mul'achu kan daanda'uuf. Fakkeenyaaf, oduun durii 'Jaldeessaa fi Hantuuta jedhu yeroo adda addaafi bakka adda addaatti yeroo himamu (seeneffamu) haala adda addaan

seeneffama. Oduuma walfakkaatu kana namni tokko yeroo adda addaatti bifa garaa garaan hurruuba. Kana jechuun garuu, qabiyyee isaa hunda gadhiisa jechuu miti. Ergaan isaa akkuma jirutti ta'ee, haala ittiin dhihaatutu jijjiirama, qabiyyee keessaa hanga tokko hir'isuu ykn itti dabaluun dhiheessa jechuudha. Oduu durii walfakkaatu namoota adda addaa irraa yeroo dhageenyu haalli inni ittiin dhihaatu gama adda addaan kan walfakkaatu hinta'u. Fiqaadee Azazee 1991:84 ibseera.

2.2.2.3. Yoomessa

Jechi yoomessa jedhu jechoota Afaan Oromoo lama irraa ijaarame. Isaanis: “yoom”-fi “eessa” kanneen jedhanidha. Jechi jalqabaa (yoom) yeroo kan ilaalattu yoo tahu, akka mata duree kanaatti yerootti afoolli hurruubamu iilaallata. Jechi lammataa (eessa) bakkatti afoolli hurruubamu agarsiisa. Kana jechuunis, afoolli tokko hurruubamuudhaaf yeroofi bakka mataa isaa dandahe qabaachuu isaati. Kunis yoomessa jedhama.

Fakkeenyaaf, afoolota hedduu jiran keessaa abaarsa haa'ilaallu. Abaarsi yerootti abaaramu qaba. Namni dhuunfaan yoo nama yakke, dabe, miidhe, qaamni miidhame sun ni abaara. Yoo horiin (qabeenyi) namaa hatamu, namoonni biyyaa walitti yaa'anii abaaru; yoo bineensi garagaraa (booyyee, jaldeessa, qamalee,...) midhaan nama jalaa miidhan “ilkeen badi” jedhanii abaaru. Abaarsi kan raawwatu callisaan otoo hintahiin yeroo waa uumamudha. Yeroo(yoom) sirni abaarsaa raawwatus, baki filatamee(eessa) meeshaaleen kana waliin barbaachisoo tahanis qabatamu.

Haaluma walfakkaatuun, yoo gammachuun jiraate (hunduu yoomessa mataa ofii qabu. Geerarsi maqaan tokko haata'u malee gosa adda addaatu jira. Fakkeenyaaf, geerarsi yeroo ajjeesaa geeraramuu, kan yeroo lolaa geeraramu, yeroo duulanii mirgaan galan, yeroo fuudhaafi heerumaa, yeroo waraanaa, yeroo dhiphuu geeraramu tokko miti.

2.2.2.4. Hirmaannaa Hawaasaa

Akkuma duraan habalakaan ibsame, afoolli kan raawwatu (hurruubamu) yoomessa dhugaa irratti hundahee dhimma hawaasaa irratti xiyyeeffateeti. Haala kanaan, hurruubummaan afoolaa hirmaannaa namoota bakka sana jiranii barbaada. Namoonni kunneen jamaa jedhamu. Fakkeenyaaf, yeroo namni du'u booyichi jira. Warra sagalee ol

kaasee walaloo yookaan jachoota qindeessee yeedaloo itti uumee booyuun hurruubdota jechuu dandeenya. Namoonni biroon bakka booyicha kanaa jiran ammoo warra huruubaa jiran caqasu, daawwachaa himimmaaniin, fuulaan, yookaan mallattoo gara garaatiin hirmaannaa isaanii ibsu. Bifuma walfakkaatuun, afoola gara garaa keessatti jamaan hirmaannaa adda addaa qaba. afoolli garri caalu bakka jamaan jirutti rawwata. Taphni ijoollee adda addaa yookaan oduun durii yeroo hurruubamu gosa afoolichaa irratti hundaa'uun namoonni dhaggeeffatan (jamaa) jiru. Namonni dhaggeeffatan kunneen bifa adda addaan hirmaannaa isaanii mirkaneessu. Bakka wanti nama kolfisiisu jirutti kolfuun, bakka gaddisiisutti ammoo gadda isaanii bifa adda addaan calaqqisiisuun, bakka hamilee kennuun barbaachisutti ammoo hamilee kennuufu kkf gochaa hirmaannaa isaanii mul'isu. Fiqaadee Azazee 1991:84 ibseera.

2.3. Fuudhaafi Heeruma

Fuudhaa fi heerumni jaalalaan kan maatii godhachuun dhaloota gara fuulduraaf bakka buusanii darbanidha. Akkasumas walitti dhufeenya abba manaa fi haadha manaa dhala godhachuun waliin jiraataniidha.

With a great deal of negotiation. Traditionally the grooms groom's parents search for a bride for their soon. After the betrothal is conducted, both parents prepare food and drink for the wedding and invite guests. The families enjoy the wedding save money for their children and say that "yeroo cidha dhala keenyaa itti arginudha." (it is the time to see the wedding of our children) (Asefa and Gammachu 2006)

Yaaduma kana deeggaruun naqatanii fuudhuu maatiin gurbaa karaa nagaan jaarsummaa erganii akka aadaatti kan raawwatudha. Fuudhaafi heeruma kana fakkaatuttis maatiin lachuu itti gammaduudhaan, nyaanniifi dhugaatiin guyyaa cidhaa keessummootaafi hamaamotaaf akka gaariitti qophaa'a. Yaaduma kana kan deeggaru immoo toorri interneetii

Marriage is based on the truth that men and women are complementary, the biological fact that reproduction depends on a man and a woman and the reality that children need a mother a father. Marriages exist to bring a man and a woman together as husband and wife to be mother and father to any children their union produces.

(<http://www.heritage.org/research/reporters/2017/09/marriage-what-it-is-why-it-matters-and-the-consequences-of-redefining-it>.)

2.4. Maalummaa Faaruu

Uummata oromoo biratti faaruun akaakuu adda addaa kan qabu yommuu ta’u isaanis fakkeenyaaf; faaruu cidhaa faaruu hojii garaagaraa, faaruu jaalalaafi kkf ni argamu (Finnegan 1970:272) faaruun dameewwan afoolaa bifa walalootiin dhiyaatan keessaa isa tokkodha. Walaloon hundi garuu faaruu ta’uu dhiisuu danda’a.

Haaluma kanaan Holman (1992:449) waa’ee faaruu yoo ibsu “songs is a lyric poem adapted to musical expression. Songs lyric are usually short, simple, sensuous, emotional, perhaps the most spontaneous lyrics form”. Jechuun walaloo tokko faruu kan taasisu meeshaalee muuziqaan deeggaramee dhiyaachuu fi akka itti dhiyaatu akka ta’e agarsiisa.

Akkasumas Okopeho (1992:133) “the song is characterized by the highest degree of musicality (both vocal and instrumental and of other aspects of performance (eg. audience participation)”. jechuun yaada olitti dhiyaate deeggaruun ibsa.

2.5. Faayidaa Faaruu

Uummanni baay’een faaruu nama gammachiisu/bashannansiisu qofaaf kan oolu akka ta’etti ilaalu. Haa ta’u malee, faaruun bashannansiisuu qofaaf osoo hin taane faayidaa hedduu qabaachuu isaa beektonni adda addaa ni ibsu. Faayidaawwan kanneen keessaa uummata barsiisa inni jedhu isa tokkodha. Faaruun ni barsiisa yoo jennu, uummatni faaruu sana dhagahu waa’ee aadaa duudhaa, safuu hawaasaa, seenaa fi afaan isaa, amantii isaa, ilaalchasaa, haala jiruufi jireenya isaa irraa hubata. Austin (1994) irratti

Each genre of oral literature has a part to play in the education of a particular society; While expressing the feelings of a people and playing a therapeutic role the song satirises unacceptable behavior and warns members against misdemeanor.

Jechuun faaruun bashannansiisuu irra darbee barumsa ni kenna. Jijjiirama amalaa fiduuf ni oola. Kana qofaa osoo hin taane ni akeekkachiisa, ni ceepha’a jechuun ibsa.

Faaruun damee afoolaa keessaa isa tokko hanga ta’etti gahee afoolli bahu faaruunis bahuu ni danda’a. Kanaafuu faaruun dandeettii hubannoo hawaasaa fi beekumsa jechootaa sagalee faaruun sun itti dhiyaatu guddifachuufis ta’e haala jiruufi jireenyaa akkasumas

seera hawaasa tokkoo hubachuuf hubannaan inni dhaggeeffattootaaf kennu laayyoo akka hin taane Anderzejwski (1985 :38)irratti akka armaan gadiitti kaa'eera.

Oral literature performs a wide variety of social function ...the prime function of oral Literature is to provide a esthetic pleasure and entertainment for the listeners, and this Applies to all gener similarly it can reasonable be claimed that oral literature. Like writen Literature is of educational value, since being exposed to it enhances the listners verbal Skills enriches their vocabulary and in larges their knowledge own society and its history.

Akka damee afoola tokkootti faaruun naqatanii fuudhuu akka hawwaasummaattis ta'e akka falaasama saba tokkootti ilaalcha isaan waliif qaban ibsuu danda'a. Kana malees jireenya hawwaasummaa keessattis immoo haamilee hojjetaa jajjabeessuudhaan, goota jajjabeessuufi dabeessatti onnee itti uumuudhaan faruun qooda olaanaa qabaachuu akka danda'u Austin (1994) irratti ibsamee jira.

2.6. Meeshaalee Faaruu

Biyyoota addunyaa keessaa meeshaaleen faaruu aadaadhaan tolfamanii hojii irra oolan hedduutu jiru. Isaanis muka, sibiila, gogaa kkf irraa hojjetamuu danda'u. Biyya keenya akka fakkeenyaatti fudhannee yoo ilaalle dibbee, masiinqoo, kiraara, ulullee saboonni hedduun itti fayyadamu. Haata'u malee, sabaafi sablammoonni biyyattii meeshaalee yeroo gaddaafi gammachuu ibsachuuf isaan gargaaran qabu.

Saba kafaa keessaa meenjaa kan jedhamu yeroo namni du'u meeshaa meeshaa tiinboo jedhamu afuufu. Dibbee waliin walbira qabanii yoo afuufan gadda ni o'isa. Meeshaan kun yeroo gaddaa qofa tajaajilarra oola. Saba yeem biratti immoo meeshaan ayyaana masqalaaf itti fayyadaman 'fiinnoo' jedhama. Bifa ulullee fakkaatee afaaniin afuufuudhaan sagalee adda addaa ittiin uumu. Dawaroonis meeshaa faaruu maqaa irraa hojjetaman hedduu qaba."dinkii" jedhamee kan waamamu bifa afur kan qabu yoo ta,u nama afuriin taphatama. Shanaffaa namni tokko kan dibbee rukutu itti dabalama. Mazyagir immoo dhuunfaadhaan ykn walitti daddabarsuudhaan kan ittin taphatan meeshaa faaruu 'toom' jedhamee beekamu fayyadamu. Uummanni oromoos akkasuma meeshaalee faaruu kan mataaaisaanii danda'e qabu. Kunis dibbee gogaa kurupheefi waciitii irraa kan hojjetame yeroo cidha fuudhaafi heerumaa faaruu faarsuudhaaf itti

fayyadamu. Ululleen sooyyoma ykn sibiila qal'oo keessi urataa ta'erraa tolfamee qaawwan shan kan qabuufi masiinqoon gogaa, eegee fardaafi muka irraa kan hojjetame walbira qabuudhaan sagalee adda addaa dhageessisuun faaruu adda addaa yeroo uuman ni mul'ata. Akkasumas kiraara muka, sibaagoo fi gogaa irraa kan tolfame yeroo garaagaraa fi bakka garaagaraatti faaruu keessatti itti tajaajilamu.

Madda Barsiisaa Tolasaa Xiixaa fi Barsiisaa Toleeraa Gammadaa Sadaasa 2, 2016

Suura 1. meeshaalee faaruu Gundoo Booree fi Dibbee Agarsiisu.

Meeshaaleen uummanni Oromoo faaruu naqataaf itti tajaajilaman keessaa kanneen suurri isaanii as irratti argaman kun dibbeefi gundoo booree faaruu naqataa irratti tajaajilu. Kunis dibbeen bakka faaruun naqataa gaggeeffamutti miidhagina kan itti horuu fi faaruu naqata irratti dhiyaatu illee faaruu kan jechisiisu dibbeedha. Dibbeen faaruun naqataa torbaan lamaaf qe'ee gurbaafi qe'ee intalaatti dhiyaatu irratti tajaajila guddaa kan kennudha. Gundoon boorees faaruu naqataa kana keessatti yeroo haaqabaatu malee yeroo barbaadamu sanatti hawwatamaadha

2.7. Barruu Walfakkii

Qorannoon kun kan gaggeeffame unkaafi qabiyyee faaruu naqatanii fuudhuu Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee irrattidha. Haaluma kanaan, qorannoo mata duree kanaan walitti dhufeenya qabu kan kanaan dura hojjetame amma

danda'ame hojii qorannoo kana keessatti sakatta'amuyyu sakatta'insa godhame kanaan kaan arrabsoorratti, kaan weedduu gaa'ilaarratti fi kkf irratti kan hojjetame malee unkaafi qabiyyee faaruu naqatanii fuudhuurratti kan gaggeeffame kan hin argamne ta'uufi waa'ee sirna fuudhaafi heerumaa ilaalchisee waraqaawwan qorannaa hedduun kan saboota garaa garaa hojjetamaniiru. Kanneen keessaa kan saba Oromoo irratti hojjetamanii qorannoo kanaan bira ga'ame

Itaafarraaw Makibib(1989) mata duree “በኢትዮጵያ ዘን በአሲ ወረዳ የሶሮሞ ብሄር የካዳ ጋብቻ ባዳ የምስሙ ዘፍኖች ደዘት ትንተና”digirii jalqabaa

Jedhu irratti kan dhihaatedha. Itaafarraaw qabiyyee qorannoo ishee boqonnaa afuritti qooduun kan qorattedha. Haaluma kanaan boqonnaa duraa keessatti kaayyoo qorannaa,faayidaa qorannaa,daangaa qorannaafi kan kana fakkaatan kaafttee jirti. Boqonnaa lammataa keessatti sakatta'a barruu qorannaa ishee taasiftee jirti. Boqonnaa saddaffaa keessatti mala qorannaa ishee yommuu kaaftu seeccaatii ragaalee fi gudunfaa hojii ishee boqonnaa araffaa keessatti kaafttee jirti.

Walfakkeenyi waraqaa qorannaa Itaafarraaw fi kanko gidduu jiru kan ishee gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa kadhaa irratti kan xiyyeeffatuu fi qabiyyeewwan faaruu amma tokko tuqxeetti kanko garuu unkaa fi qabiyyee faaruu naqataa irratti kan xiyyeeffate yoo ta'u haalli qoqqooddii qabiyyee keenyaa garaagara. Kunis waraqaan qorannoo kan itaafarraaw boqonnaa afur kan of keessaa qabu yommuu ta'u kanko boqonnaa shanitti qoodamee kan dhiyaatedha.

Garaagarummaan jiru inni biraan immoo Itaafarraaw sirboota jalabultii cidhaa kan mana mucayyoofi mucaatti sirbaman jechuun yoo qooddu ani garuu faaruwwan naqataa qe'ee intalaafi qe'ee gurbaatti dhiyaatan jalabultii irraa jalqabee hanga guyyaa ciini gaggeeffamuutti kan jiru hammachiiseera. Dabalataanis milkii hawaasni fuudhaafi heeruma irratti qabuufi sadoomii sirboota walaloo ishee keessa jiru yoo ibsitu ani garuu waa'ee milkii waantan kaase gabaabaadha.(hagas mara bal'aa miti).

Waraqaan qorannoo inni itti aanu Takiluu Urgaa (1995) mata duree “በምስራቅ ሸዋ ዘን ስዳስ በርጋ ወረዳ የሶሮሞ ብሔረሰብ የሰርግ ዘፍኖ ግጥሞች ደዘት ትንተና” digirii jalqabaa

Jedhu irratti kan hojjetamedha. Takiluun waraqaa qorannoo isaa boqonnaa sadiitti qoodee kaa'e. Haaluma kanaan boqonnaa tokkoffaa keessatti kaayyoo qorannaa, faayidaa qorannaa, ibsa rakkoo qoratamuu, mala qorannaafi kan kana fakkaatan dhiheessee jira. Boqonnaa itti aanu keessatti sakatta'a barruu garaagaraa yommuu kaasu boqonnaa sadaffaa keessatti waa'ee gosoota fuudhaafi heerumaafi sirboota isaanii xiinxaleera. Akkasumas gudunfaa asuma keessatti kaasee jira. Kanko garuu boqonnaa shan kan of keessaa qabu yoo ta'u boqonnaa tokkoffaa keessatti kaayyoo qorannaa, barbaachisummaa qorannaa, daangaa qorannaa, hanqina qorannaafi akaakuuwwan gaa'elaa naannoo Aanaa Jaardagaa Jaartee dhiyeesseen jira Boqonnaan lama sakatta'a barruu walfakii. Boqonnaan sadii saxaxaafi mala qorannoo, Boqonnaan afur qaaccessa ragaalee unkaafi qabiyyee faaruufi Boqonnaan shan cuunfaa yookiin yaada furmaataa of keessatti hammatee jira.

Walfakkeenyi qorannoo keenya lamaan gidduu jiru gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa naqata irratti xiyyeeffachuufi malli ragaalee ittiin seeccaane walnufakkeessa.

Garaagarummaan Takiluufi Ana gidduu jiru immoo Takiluun qabiyyee qorannoo isaa boqonnaa sadiitti yoo qoodu ani garuu boqonnaa shanitti qoodeen jira.

Waraqaan qorannoo inni sadaffaan kan Tasfaayee Obsinaa (1995) mata duree “**በግሥትነት ጠላብ በጽሑፍ ገነቱ ጠረጴዳ የኮሮሞ ብሔረሰብ የጉንዳ ቦሬ /የሰርግ/ ዘፈን ግጥሞች ዳዘት ትጉተኛ**” jedhu irratti kan qophaa'edha. digirii jalqabaa

Tasfaayeen qorannaa isaa akkuma Takiluu Boqonnaa sadiitti qooduun kan qoratedha. Gara boqonnaa tokkootti osoo hin seeniin jalqaba irratti kaayyoo qorannaa, faayidaa qorannaa, mala qorannaafi kan kana fakkaatan ibsee jira. Itti fufee boqonnaa duraa keessatti waa'ee fuudhaafi heerumaafi gosoota isaa akkasumas gahee jaarsoliin sirna kana irratti qaban bal'inaan ibsee jira. Boqonnaa lammataa keessatti immoo sakatta'a barruu yoo kaasu, Boqonnaa isa dhumaa keessatti gudunfaafi sirboota gafa cidhaa sirbaman kan arrabsoo, kan komii, kan gaggeessaa fi kan faarsaa jechuudhaan xiinxaleera.

Qorannoo Tasfaayee fi qorannooko gidduu walfakkeenyi jiru lamaanuu naqata irratti hundaa'uu fi haalli ragaalee ittiin seeccaane haga tokko wal-nufakkeessa.

Garaagarummaan qorannookoofi kan Tasfaayee gidduu jiru immoo Tasfaayeen boqonnaa tokko keessatti waa'ee fuudhaafi heerumaa yoo kaasu ani immoo boqonnaa kana jalatti Seenduubee qorannaa,Ibsa rakkoo qorannaa,Kaayyoo qorannaa, Faayidaa qorannaafi kan kana fakkaatan ibseen jira. Inni garuu issan kana dursa boqonnaa tokkoo irratti ibse Tasfaayeen qorannaa isaa boqonnaa sadiitti yoo qoodu ani immoo boqonnaa shaniinan kaa'ee jira.

Waraqaan qorannoo inni arfaffaan kan Nagaash Toleeraa bara (2007/15) mata duree ”Xiinxala afoolawwanii fi hiika fakkoommii sirna gaa’elaa naqataa Aanaa Kiiramuu” kan jedhu irratti kan hojjetamedha.Nagaash qorannoo isaa boqonnaa shanitti qoodde dhiyeessee jira. Boqonnaa tokkoffaa keessatti seenduubee qorannichaa fi kaayyoo qorannichaa,Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta’a barruu,Boqonnaa sadaffaa keessatti mala qorannoo,Boqonnaa araffaa keessatti qaaccessa ragaaleefi Boqonnaa shanaffaa keessatti yaada cuunfaa hammachiisuun qorannoo isaa gaggeessee jira.

Walfakkeenyi qorannoo Nagaash Toleeraafi kanko lamaan keenyayyu boqonnaa shanitti qoodnee hojjechuufi Nagaash adeemsa qorannoo isaa keessatti gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa naqata irratti xiyyeeffachuufi faaruwwan muraasa kaasuu isaatiin qo’annoo kanaan wal fakkaata.

Garaagarummaan qorannoo keenyaa Nagaash xiinxala afoolawwaniifi hiika fakkoommii sirna gaa’elaa irratti yoo xiyyeeffattu kanko immoo xiinxala unkaafi qabiyyee faaruu naqataa irratti xiyyeeffate. Kanaafuu Nagaash adeemsa qorannoo isaa keessatti faaruu muraasa haa tuqu malee afoolawwaniifi hiika fakkoommii gaa’elaa irratti kan xiyyeeffatedha malee unkafi qabiyyee faaruu naqataa irratti kan xiyyeeffate miti. Qorannoo digirii lammaffaa irratti hojjetame.

Waraqaan qorannoo inni shanaffaan kan Shuume Daamxee bara (2007/15) mata duree “Qaaccessa Faayidaa arrabsoo naqatanii fuudhuu godina Horroo Guduruu Wallaggaa Haala Aanaa Amuruu”jedhu irratti kan hojjettedha.Shuumeenis akkuma Nagaash Toleeraa qorannooshee boqonnaa shanitti qoodde kan hojjetta yoo ta’u.

Walfakkeenyi qorannoo shuumeefi kanko faaruwwan naqataa jiran keessaa faaruu arrabsoo bakka jedhu qofa irratti kan walitti siqu yommuu ta’u inniyyu isheen faayidaa

faaruu arrabsoo irratti kan xiyyeeffatteefi kanko immoo qabiyyee faaruu naqataa keessaa faaruun arrabsoo isa tokkodha.

Garaagarummaan qorannoo shuume fi kanko gidduu jiru isheen faayidaa arrabsoo naqataa irratti qofa kan xiyyeeffatte yoo ta'u kanko garuu unkaafi qabiyyee faaruu naqataa of keessatti hammatee dhiyaatee jira. Qorannoo digirii lammaffaa irratti hojjetame.

Boqonnaa Sadii Saxaxaa fi Mala Qorannoo

Mala qorannoo yommuu jennu qorannoon kun mala isa kamiin akka qophaa'e, malleen odeeffannoon ittiin funaanaman qorataan/ttuun tokko odeeffannoo gahaa qulqulluu ta'e argachuudhaaf akkaataa qorannoon galmaan ga'uu danda'uuf malleen qorannoo jiran keessaa mijataa kan ta'e filachuu qaba.

Qorannoon kun qorannoo akkamtaati (qulqulleeffataa) fayyadamuun kan gaggeeffame yommuu ta'u, Sababni malli kun filatameefis malleen funaansa raga qorannichaaf barbaachisan argachuuf mijataa waan ta'eef. Kanaafuu mala akkamtaa (qulqulleeffataa) qualitative research bu'uureffata jechuudha. Sababni isaas qorannoo kana keessatti odeeffannoon guurame lakkoofsaan ibsuuf mijataa osoo hin taane ibsuutiin hiika kan argatedha. Kanarratti Dastaa(2010) Yalew(2006) wabeeffachuudhaan akka ibsanitti malli qorannoo akkamtaa yaada mala qorannoo qulqullinaa of keessatti hammata jedhu. Abiyifi kaawwan (2009) yoo ibsan "Qualitative research involves studies that do not attempt to qualify their results through their results through analysis." Jedhu. Kun immoo odeeffannoo afgaaffiin, daawwannaaniifi marii gareetiin argaman bal'inaafi gadi fageenyaan ibsuuf gargaara.

Kutaa qorannoo kana keessatti mata dureewwaan hammataman saxaxa qorannoo, mala aadaa hawaasaa irratti kan xiyyeeffate, iddatteessuu miti carraa, malleen funaansa odeeffannoofi mala odeeffannoo qaaccessuun barbaachisaa ta'a. Kutaa qorannoo kana keessatti unkaafi qabiyyee faaruu naqatanii fuudhuu keessatti haala Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee xiinxaluudha. Kunis gosa qorannoo gaggeeffamuufi kaayyoon qorataan/qorattuun qabatee ka'e/te murteessaadha. Kunis qorataan akkaataa itti dhiyeenya qabuun mala aadaa hawaasaa irratti xiyyeeffate (ethnographic studies) itti gargaarame. Sababni isaas maloota garaagaraa yommuun xiinxalu kanneen keessaa qorannaa kanaaf mijataa kan ta'edha.

3.1. Saxaxa Qorannoo

Qorannoon kun unkaafi qabiyyee faaruu naqatanii fuudhuu kan xiinxale yoo ta'u ragaawwan madda adda addaa irraa argaman xiinxaluuf mala qorannoo akkamtaatti

gargaarame. Qorannoon akkamtaa unkaafi qabiyyee faaruu naqatanii fuudhuu keessatti ragaawwan karaa garaagaraatiin sakatta'uuf mijataadha. Waa'ee saxaxa qorannoo ilaalchisee Addunyaa (2011:63) irratti yommuu ibsu saxaxni qorannoo waliigala qorannichaa to'ata. Qaama qorannoo sana keessatti argamu akkamitti akka dalagame to'ata'a.

Qorannichi maal akka fakkaatu addaan baasa. Xiyyeeffannoon qorannoo akkamtaa saxaxa ibsaa irratti hundd'a. kan ibsamu odeeffannoo akkamtaa irratti yoo hundaa'e saxaxni isaa akkamtaa (qualitative descriptive) kan itti dhimma bahamudha. Qorataanis akkaataa itti dhiyeenya qabuun mala aadaa hawaasaa irratti xiyyeeffate (ethinographic studies) itti gargaarame. Sababni isaas maloota adda addaa yommuun xiinxalu kanneen keessaa qorannoo kanaaf mijataa kan ta'e mala aadaa hawaasaa (ethinographic studies) irratti ta'a.

3.2. Mala Aadaa Hawaasaa Irratti Xiyyeeffate

Akka Spradly (1979) ibsutti qorannoon aadaa hawaasaa irratti gaggeeffamu waa'ee hawaasichaa qorachuu irra darbee hawaasicha irraa barachuu irratti xiyyeeffata jedha. Qorannichi akkaataa hawaasni Oromoo naannoo jaardagaa jaartee unkaafi qabiyyee faaruu naqataa itti hubatu ilaalchisee haala jiru ibsuu irratti kan hundaa'edha. Qorannoon kunis qorannoo aadaa hawaasaa jalatti ramadama.

Gama biraan Best (2003: 252) irratti;

Ethinographic approach deals with small groups geographical and cultural isolated Such as cultural features as language, marriage and family life children rareing practice Religious beliefs and practice, social relation and rule of conduct political institution Jedha.

Kana yommuu hiiku malli aadaa hawaasaa irratti xiyyeeffate aadaa duudhaa hawaasaa jiruufi jireenya isaa keessatti gaa'ela yommuu raawwatu walitti dhufeenya qabuun faaruu gaa'elaa calaqqisiisa (ibsa). Haaluma kanaan mala aadaa hawaasaa irratti xiyyeeffate qorannoo kana keessatti faaruu gaa'elaa naqatanii fuudhuu walitti qabamee xiinxalamuuf hojjiirra ooleera.

3.3. Iddattoo

Iddattoo jechuun garee (tuuta) Uummataa qorannoon irratti gaggeeffamu keessaa namoota odeeffannoo kennuudhaan qorannoo kana galmaan ga’u jedhamanii filataman jechuudha. Kanaafuu iddattoon kan filatamu hawaasa qorannoon irratti gaggeeffamu keessaa namoota filachuu jechuudha. Nama hunda otoo hirmaachisuun gaggeeffame baasii hedduu, yeroo bal’aa fi humana namaa baay’ee gaafata. Kanaaf maallaqa, yeroofi humna namaa qusachuudhaaf yaadamee uummata qorannoon sun irratti xiyyeeffate keessaa dhiira kudha afuriifi dubartoota saddeet waliigala digdamii lama filachuun adeemsifameera.

Haaluma kanaan namni qorannoo gaggeessu tokko iddatto filachuuf tooftaalee garaa garaatti gargaaramuu danda’a. Tooftaaleen kunneenis akkaataa qorannicha waliin deemuu danda’nitti ilaalamanii filatamu. Kanaafuu iddattoowwan adda addaa hojii qorannichaa galmaan ga’an filachuun mala isa bu’uura qoratichi itti gargaaramu ta’a. Malli kunis mala ibsaa qorannoon ittiin dhiyaatu yookaan gaggeeffamudha.

Qoratichis qorannoo kana gaggeessuuf iddattoon itti gargaarame gosa iddatteessuu keessaa miti carraadha. kunis kan ta’eef uummata filataman keessaa iddatto filachuuf carraatiin waan hin fayyadamneefidha. Kanaafuu gosa iddatteessuu miti carraa keessatti, qoratichi namoota dhimmicharratti hubannoo qabu jedhaman iyyaafachuudhaan akka iddattootti filatamaniiru.

Kunis namoota waa’ee faaruu naqatanii fuudhuu aadaa hin beekne gaafachuu irra nama aadaa sanaan jiraatuu fi hubannoo yookiin beekumsa waliigalaa qabu waan ta’aniif qorannichaaf bu’aa qabeessa ta’a. Itti dabalees iddatteessuu miti carraa yeroo baay’inni uummataa hin beekamne tokko tokkoon addaan baasuufis rakkisaa yommuu ta’u itti gargaaramna.

Kumar (2005) “Non probability sampling designs are used when the number of elements in a population is either unknown or can not individually identified “jechuun ibsa. Gosa iddatteessuu miti carraa kana keessaa immoo gosa tokko kan ta’e iddatteessuu dhimmichaaf ta’u (purpposive sumpling) fayyadameera. Sababni isaas iddattoon filataman qabiyyee qorannichaa fi kaayyoo qorannichaa irratti waan hundaa’eefidha.

Namoota aanaa jaardagaa jaartee qorannoon keessatti gaggeeffame keessa jiraatan hunda irraa odeeffannoo funaanuu fi xiinxaluun sababa hanqina yeroo, hanqina humana namaa fi baasii irraa kan ka'e humna qorataatiin ol ta'uu danda'a. Kanaaf qorannoo kana keessatti maanguddoo dhiiraafi dargaggoota kudha afuriifi dubartootaafi shamarran saddeet waliigalatti digdamii lama fudhachuun gaggeeffame. Haaluma kanaan qorataan qorannoo kana odeeffannoo barbaachisu funaanuuf gosa iddattoo miti carraa keessaa kan maanguddootaa namoota duudhaa kana irratti hubannoo yookaan beekumsa gahaa ta'e qabu jedhamanii yaadaman haala salphaan gandoota kana keessaa tokko tokkoo isaanii bira ga'uuf mala mijatu jedhamee yaadamu eeruutti fayyadamuun adeemsifame. Dabalataanis akka Yenenesh Flick (2002), Leslie and Mary (1993) wabeeffattetti waa'ee mala kanaa yommuu ibsan mala iddattoo kana keessatti bakka buutonni kan filataman murtii isa qorannaa gaggeessuun akka ta'e ni ibsu. Kanaafuu iddattoon filataman yeroo qorannoon kun gaggeeffametti cidha jiru keessaa faaruu naqatanii fuudhuu faaruwwan kanneen biro irraa addaan baasa.

3.4. Mala qorannoo Odeeffannoon Ittiin Funaanaman

Afoolli aadaa hawaasaa kan mul'isu ta'uusaa okopewho (1992), Finnegan (1997) fi Austin (1994) irratti mirkaneessu. Afoolli yeroo qoratamus qindoomina, aadaa, yoomessa dhugaa keessatti argamuun ta'uu akka qabu beektonni kun walqabsiisuun ni hubachiisu kanaafuu yommuu unkaafi qabiyyee faaruu gaa'elaa qoratamutti yoomessa dhugaa keessatti argamanii daawwachuun akkasumas afgaaffiin qoratamuu qaba.

Qorataan kunis haaluma kanaan bakka cidhi qabatamaan jirutti argamuudhaan faaruu jalabultii qe'ee gurbaatti dhiyaatu, arrabsoo jalabultii qe'ee gurbaatti dhiyaatu, faaruu yommuu gurbaan fuudhatti qajeelu dhiyaatu, faaruu hamaamoteen yeroo gara qe'ee intalaatti deeman faarsaa deeman, faaruu yeroo gurbaan fuudhee dhufu dhiyaatu, faaruu yeroo intalli qe'ee gurbaatti dhiyaattu faarfamu, faaruu balbalqabaa qe'ee gurbaatti, faaruu gara gurbaa, faaruu gara miinjee, faaruu hasoosillee qe'ee gurbaatti, faaruu jalabultii qe,ee intalaatti dhiyaatu, faaruu arrabsoo qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu mararroo qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu mararroo hiriyyaa, faaruu mararroo maatii, faaruu mararroo biyyaa qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu gundoobooree qe'ee intalaatti dhiyaatuu fi faaruu misiraachoo qe'ee intalaatti dhiyaatudha.

Guyyaa cidhaa yoomessa dhugaa keessatti argamuun sagalee faaruu memoriidhaan waraabeera.

Akka naannoo aanaa Jaardagaa Jaarteetti oomishini sassaabamee yommuu deebi'u otoo arfaasaan hin ga'iin cidhi baay'inaan ni gaggeeffama. Akkan daawwannaa fi afgaaffii dhaan argadhetti sababni yeroo kanatti cidhi baay'atuuf tokkoffaa yeroo hawaasni maallaqa itti argatuufi oomisha calleeffatee baay'inaan manaa qabu waan ta'eefidha. Lammaffaan immoo yeroon kun uummata bal'aa biratti yeroo aaragalfii yookaan boqonnaa ta'uusaa qorqtaan mirkaneeffateera. Inni biraan marii gareefi afgaaffii kana keessatti waanti hubatame faaruun fuudhaafi heerumaa kun akka naannoo kanaatti sababa dhiibbaa amantaan pirootistaantii irraan ga'een xiqqaachaa dhufuun isaa hubatameera.

Akkasumas yeroo daawwannaa raga funaannachuudhaaf yeroon isaa murtaa'aa ta'uun qorataatiin huatameera. Kunis ji'a guraandhalaa irraa eegalee hanga caamsaatti qofa baay'inaan argamuu kan danda'u ta'uusaa bira ga'ameera.

Qorannoo kana keessattis daawwachuu, afaaniin gaafachuu, gareen mariisisuufi memoriidhaan sagalee faaruu warabuudhaaf xalayaa deeggarsaa malee hin eyyemamu. Qorataanis xalayaa deeggarsaa muummee barnootaa afaan oromoo yuunivarsiitii finfinnee irraa qophaa'ee isaaf kennametti dhimma ba'uun odeeffannoo guurrateera.

Gama biraan odeeffannoo akkaataa barbaadamee fi yeroo barbaadametti argachuuf ulfaataa ta'us deeggarsa waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Jaardagaa Jaartee naaf taasisan baay'ee ol aanaa ture. Kana jechuunis muuxannoo adeemsa hojii qabanirraa ka'uudhaan akka aanaa sanaatti cidhi ganda kam keessatti bal'inaan akka gaggeeffamuufi yeroo akkamiitti akka gaggeeffamu kallattii yommuu naqbsiisan ammayyummaanillee aadaa kanarra miidhaa geessisee akka jiru namoonni yeroo marii garee ibsanii jiru. Qorataanis marsaa afur gandoota baadiyaa Jaanjimmar, Qilxuu ceekaa, Dargee kootichaafi Akkayyu deemuun odeeffannoo qorannoo kanaaf ta'u walitti qabateera. Kunis gandoota aanicha keessa jiran digdamii afur keessaa gandoota afur faaruun naqataa qabatamatiin keessatti argaman ta'uu hubadheera.

Faaruun jalabultii akka aadaa naannoo kanaatti gaa'elli raawwatamuudhaaf torbaan lama yommuu hafu galgala sa'aatii lama irraa eegalee dargaggeessaafi dargaggeettiin naannoo

walitti ba'anii hanga halkan waariitti gaggeeffama. Qorataanis naannoo sanaaf amma tokko haaraa waan hintaaneef sodaa tokko malee halkan nama dabalachuudhaan tirika ibsaaf itti fayyadamuudhaan memoriidhaan sagalee waraabee walitti qabachuu danda'eera.

Kunis bakka adda addaa gandoota maqaa dhahaman bira dhaquun daawwachaafi memoriidhaan sagalee waraabaa guyyaa guyyaa immoo af gaaffiifi marii garee gaggeessuun odeeffannoo guurrateera. Akkuma odeeffannoo guurrateen sagaleewwan memoriidhaan waraabaman irra deddeebi'ee dhaggeeffachuudhaan gara barreeffamaatti jijjiireera

3.5. Hojii Irra Oolmaa Malleen Qorannoo

Egaa kanatti aansee sagaleewwan faaruu memoriidhaan waraabaman irra deddeebi'ee dhaggeeffachuufi yaadannoon qabadhe irra deddeebi'ee dubbisuudhaan akkasumas odeeffannoo yeroo afgaaffiifi marii garee irraa argame qindeeffamanii gara barreeffamaatti jijjiiramanii jiru. Faaruwwan walitti qabaman unki isaanii walfakkaatan bakka tokkotti, kanneen qabiyyeen isaanii walfakkaatan bakka tokkotti walitti qabamuun qaaceffamaniiru.

Kanneen waraabaman keessaa muraasni isaanii bakkaa bakkatti/ gandaa gandatti waan walfakkaataniif dabalee jalatti dhiyaatanii jiru. Kana malees faaruwwan bakka garaagaraatti waraabbiidhaan dhiyaatan suuraanis deeggaramanii dhiyaataniiru.

Qorannoon yeroo gaggeeffamutti qorataanis haala jiruufi jireenya hawaasichaa keessa seenuun haala jiru tokko lamaan erga ilaalee booda kan hiika itti kennu yommuu ta'u hiikni kennamu kun immoo suuraan (imagination) ta'a. (Solomon 2004: 4)

Haaluma kanaan qorannoo kana guutuu taasisuudhaaf qorataanis malleen qorannoo jiran keessaa Mala Daawwannaa (observation), Mala Afgaaffii (interview) fi Mala Marii garee (groupdiscution) akka ijootti itti gargaaramee jira.

3.5.1. Mala Daawwannaa

Qorannoo kana keessatti daawwannaatti fayyadamuudhaan faaruu naqataa kana yommuun funaanu yoomessa dhugaa keessatti argamuudhaan eenyu maal jedhee akka

faarsu, yoomessa akkamii keessatti faaruun akkamii akka faarfatamu addaan baafnee beekuudhaaf hurruubbaan hirmaattota faaruu naqataa maal akka fakkaatu ilaaluun yaalamee jira. Yeroo daawwannaatti qorataan faaruwwan faarfataman kana memorii dhaan sagalee waraabuufi bakka barbaachisetti yaadannoo qabachuudhaan akkasumas suuraalee adda addaa hurruubdota faaruu agarsiisan kaachisuutiin yommuu ta'u memoriidhaan waraabuufi yaadannoo bakka sanatti qabachuudhaaf hojjetaa waajjira aadaafi tuurizimii kan ta'e obbo Kaffaalee Margaa Qorichoo waliin ta'uudhaan eyyema namoota cidha irratti hirmaatan gaafachuudhaan odeeffannoo guurradheen jira.

3.5.2.Mala Af-gaaffii

Kana keessatti odeeffannoo daawwannaadhaan argamuu hindandeenye yookaan bira ga'amuu hin dandeenye af-gaaffiitti gargaaramuudhaan odeeffannoon guuramee jira. Af-gaaffiin kunis gosa adda addaa of keessaa qaba.Isaan keessaa kan hojiirra oole af-gaaffii gamtokkeen bilisa (semi structured interview) yommuu ta'u faayidaan isaas odeeffannoo kennan irratti hundaa'uudhaan gaaffileen gaafatamaniiru. Gaaffiiwwan gaafatamanis gaaffilee ja'a maanguddoota dhiiraa afur maanguddta duartii lama dargaggeessa dhiiraa tokkofi shamarree tokko akkasuma hojjetoota aadaafi tiirizimii lama waliigala namoota kudhanbaay'inaan ergaawwan unkaa fi qabiyyee faaruu naqataa maal akka fakkaatan, faaruwwan kunneen akkaataa kamiin labata irraa labatatti akka daddarbanii fi yeroo akkam akkamiitti akka hawaasni itti tajaajilamu akka ibsan kan mul'isudha.

3.5.3.Mala Marii Garee

Akka mala qorannoo funaansa ragaa kana keessatti kan hojiirra oole marii garee yommuu ta'u bu'aa isaa odeeffannoo daawwannaa fi af-gaaffiitiin argame cimsuuf, mirkaneessuuf akkasumas bakka hir'atetti guutuuf hojiirra oolera. Kunis namoota umuriidhaan maanguddoo ta'anii dhimma kana irratti hubannoo qaban sadiifi hojjetoota waajjira aadaa fi tuurizimii Aanaa Jaardagaa Jaartee lamawalumaagalatti namoota shan yeroo tokko gaaffilee walfakkaatu irratti mariisisuun yeroo lammaffaa immoo Aanaama kana keessa ganda biraa irratti maanguddoota sadii, dargaggootalamafi hojjetoota aadaafi tuurizimii lama walumaagalatti namoota toorba kan ta'n gaaffilee gareen jalqabaa irratti

mari'atan sana bifa walfakkaatuun irratti mariisisuun yaada isaan irraa argame yaadannoo qabachuun kan guuramedha.

Boqonnaa Afur

Qaaccessa Ragaalee Unkaafi Qabiyyee Faaruu Naqatanii Fuudhuu Aanaa

Jaardagaa Jaartee

Qaaccessa ragaaleetti osoo hin seeniin dura unka faaruu naqataafi qabiyyee faaruu naqataa addaan baafachuun barbaachisaadha. Unka faaruu naqataa kanneen sararawalaloo dhedheeraan faarfataman, kanneen sarara walaloo gaggabaaboon dhiyaatan, kanneen sarara sagaleewwan walfakkaataan xumuramaniifi kanneen walaloo sagalee garaagaraan xumura isaanii irratti qabaniin xumuramanidha. Akkasumas qabiyyee faaruu naqataa kanneen jedhamanis yoomessa isaanii irratti hundoofnee bakka adda addaatti qoodamaniiru. Isaanis; faaruu jalabultii qe'ee gurbaa, arrabsoo jalabultii qe'ee gurbaa, faaruu yeroo gurbaan fuudhatti qajeelu dhiyaatu, faaruu hamaamoteen yeroo gara qe,ee intalaatti deeman faarsan, faaruu yeroo gurbaan fuudhee galu dhiyaatu, faaruu balbalqabaa, faaruu gara gurbaa, faaruu gara miinjee fi faaruu hansomillee yoo ta'u akkasumas qe'ee intalaattis faaruu jala bultii qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu arrabsoo qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu balbal qabaa, faaruu mararroo qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu mararroo hiriya, faaruu mararroo maatii, faaruu mararroo biyyaa, faaruu gundoo booreefi faaruu missiraachoo yommuu ta'an xiyyeeffannaan qorannoo kanaas kanneen irratti kan bu'uureffatedha. Tasammaa Taa'aa (2004)

Dhimma faaruu naqataa kana waliin walqabatee waa'een birsagaa walaloo faaruu waliin ka'uunsaa hin oolu kunis; Birsaga jechuun qindaa'ina sagaleewwan jecha tokko keessatti dubbifamaafi dubbachiiftuun tokko argaman jechuudha. Walaloo tokko keessatti afwalaloo tokko lubbuu horatee akkuma rukkuttaan laphee lubbuutti horu afwalaloo keessattis walgitinsi birsagaa afwalaloo sanaaf gumaacha guddaa qaba. Walgitinsa birsagaa jechuunis sarara afwalaloo tokko keessatti baay'ina birsaga sanaa lakkaa'uudhaan akkaataa walgitinsa isaanii ilaaluun ni danda'ama. Kana keessattis baay'ina birsaga isaanii ilaaluun ni danda'ama.

4.1.Unka Faaruu Naqatanii Fuudhuu

Faaruu adeemsa fuudhaa fi heerumaa keessatti yeroo adda addaa fi bakka adda addaatti ni dhiyaata. Kanneen keessaa faaruun naqatanii fuudhuu unka garaa garaa of keessaa qaba. Isaanis:-Faaruu walaloo warra sarara dhedheeroo ta'an, faaruu walaloo warra sarara gaggabaaboo ta'an, faaruu walaloo warra sagalee wal fakkaatuun xumuramanii fi faaruu walaloo warra sagalee adda addaatiin/garaagaraatiin xumuraman yommuu ta'an unki faaruwwanii kun yeroo sirni gaa'elaa gaggeeffamu keessatti dhawata dhawataan dabaree dabareedhaan faarsuudhaan kan itti gargaaramanidha.

4.1.1. Faaruu Walaloo Warra Sarara Dhedheeraa Ta'een Dhiyaatan

Faaruu kun yeroo cidha gaggeessan keessatti yeroo jalabultii qe'ee gurbaa fi qe'ee intalaatti guyyaa cidhaa qe'ee gurbaafi intalaatti akkasumas yeroo adda addaatti dargaggoonnis ta'e maanguddoonni walitti qabamanii gurmudhaan ni faarsu kunis sararoonni walaloo faaruu isaan as keessatti itti gargaaraman garaagarummaa ni qaba.

Sababni isaas, faaruu keessatti kanneen sararoota walaloo dhedheerootiin wal jalaa qabuun kan faarfatamu jiraachuu isaa nutti mul'isa

- (1) *Wayiluukoo walilaalla har'umooyyu*
 Qeensa miillakee walilaalla har'umooyyu
 Kan har'a sooftuu walilaalla har'umooyyu
 Maahin qoratiinii walilaalla har'umooyyu
 Dhakaafalaxxee walilaalla har'umooyyu
 Shawaa nagaddee walilaalla har'umooyyu
 Qobboo falaxxee walilaalla har'umooyyu
 Baakkoo nagaddee walilaalla har'umooyyu
 Maa hin horatiinoo walilaalla har'umooyyu
 Kan har'a boossuu walilaalla har'umooyyu
 Kaleessa yoonoo walilaalla har'umooyyu
 Kosiirra arreeddaa walilaalla har'umooyyu
 Har'a yoonammoo walilaalla har'umooyyu
 Kofiin nu reebdaa walilaalla har'umooyyu

Yagurbaa miinjee walilaalla har'umooyyu

Yoo ati naatee walilaalla har'umooyyu

Natu sinyaaatee walilaalla har'umooyyu

Saanike tiiraa walilaalla har'umooyyu

Tiiramoo tiiraa walilaalla har'umooyyu

Ya abbuleekoo walilaalla har'umooyyu

Dhaleenke dhiiraa walilaalla har'umooyyu

Dhiiramoo dhiiraa walilaalla har'umooyyu

Harka hin laatiinii walilaalla har'umooyyu

Ija hin laafiinii walilaalla har'umooyyu jedhu.

Faaruu kana kanneen sarara dhedheeraa qaban yommuu jennu gaalee lamaafi isaa ol kan qabanitti intalli heerumaaf qophoofte yeroo gurbaan fuudhuuf gara qe'ee intalaatti dhufu faarfatomudha. Kunis gurbaan fuudha dhufe kun qarshii yookiin meeshaalee garaagaraa intala heerumtuuf yoo guutes yoo guutuu baates gurbaa qaanessuufi salphisuuf jecha faaruun kun akkanatti dhiyaata. Karaa biraammoo intalli ciminashree yookiin durbummaa ishee kunuunsitee tursiifachuu isheefi maatiin ishees akka hin qaanofne ija jabaatanii akka ishee gaggeessan faaruu kanaan ibsatti. Fakkeenyaaf walaloo faaruu sarara sadaffaa irraa jalqabnee yoo ilaalle gurbaa fuudha dhufu qaanessuudhaaf osoo hin fuudhiin dura qulqullina isaa akka hin eeggannetti gaafa fuudhatti qajeelu immoo qeensa isaa bareechuudhaaf akka inni soofu isatti agarsiisuuf kan faarfatamu yommuu ta'u, itti fufee qarshii ittiin shigiree bitatu dhabeeti yoo ta'e hojii humnaa hojjetee yookiin daldalee qarshii argatuun bitatee akka ittiin qeensa isaa qorachuun isarra ture illee faaruu kanatti gargaaramanii isatti himu. Gama biraatiin faaruu walaloo kana keessatti sarara kudha jahaafi sarara kudha toorbaffaa irratti “ yoo ati naate natu sinyaaate “jechuudhaan intalli heerumaaf qophoofte gurbaa miinjee ta'ee isheef dhufu yeroo isheen faaruudhaan jajjabeessitu nimul'ata. Kana jechuun immoo durbummaanko ni jira, hin xuqamne ergaa jedhu miinjeeffi hawaasaaf kan dabarsu ta'uu mul'isa.

4.1.2. Faaruu Walaloo Warra Sarara Gaggabaaboon Dhiyaatan

Faaruu kunis akkuma faaruu kanneen biroo yeroo cidhaa dhiyaata. Kunis yommuu jalabultii irraa jalqabee hanga guyyaa cidhaattiifi guyyaa cidhaa dabalatee faaruu gaggeessan keessatti gidduu gidduutti faaruu walaloo sarara gaggabaaboo qabanitti ni tajaajilamu. Faaruu walaloo warra sarara gaggabaaboo yommuu jedhaman kanneen yeroo faarsaman afuura fudhannaa tokkoon dhiyaataniifi gaalee tokkoon kan faarfatanidha.

(2) *Hiriyyee dhoksaa*
 Maaljedheen obsaa
 Hiriyyee marii
 Mala naaf malii
 Qabee xinnayyoo
 Hodhi naan jedhuu
 Maaljedheen hodhaa
 Hiriyyee dhoksaa
 Obsi naan jedhuu
 Maaljedheen obsaa

Faaruu naqataa keessatti unka faaruu walaloo sarara gaggabaaboon dhiyaatan keessaa muraasa yommuu dhiyaatu intalli heerumatti qophoofta erga heerumtee booddeellee hiriyyaashee obsuu yookiin hirraanfachu akka hin dandeenye faaruu kanatti gargaaramtee ibsatti. Faaruwwan kunis walaloo warra sarara gaggabaaboon faarsaman ta'ee afuura baafannaafi afuura fudhannaa tokkoon yookiinis sarara walaloo faaruu gaalee tokkoon xumuramaniin kan faarsamaniifi birsagni isaan qaban walfakkaatee kan deemuufi garaagarummaa kan hin qabneen kan dhiyaatanidha.

4.1.3. Faaruu Walaloo Warra Sagalee Wal Fakkaatuun Xumuraman

Faaruu kana keessatti yeroo cidhaa jalabultii irraa jalqabee hanga guyaan cidhaa gahutti akka naannoo kanaatti torbaan lamaaf jala bultii faarsu. Faaruwwan kana keessatti akka sagaleen isaanii nama hawwatuuf, gurra namaatti akka toluuf, ergaan barbaadame akka barbaadametti qulqullaa'ee dhaggeeffattoota bira akka ga'uuf jechoota, gaalewwaniifi

xumura bo'oo walaloo isaanii irratti sagalee wal fakkaatuun akka xumuramuttiifi walaloon isaa wal unatee akka deemu gochuudhaan kan itti gargaaramanidha.

- (3) *Garaacha waaddee mummuratteeree*
 Garaa jabaattee qaraxa himatteeree
 Akka abbaa ormaa na gurguratteeree
 Yommuu ani xinnoo ushuruuruu naan jettaa
 Siree dhadhooftee naan sossobattaa
 Guddadhee geenyaan gurguruu jettee birrii lakkooftaa

Ergaan faaruu aarmaan olii yoo qaaceffamu, abbaan intala dafanii ofirraa gaggeessuu waan barbaadaniif, dafanii ofirraa gaggeessuun immoo garaa kutachuu agarsiisa. Akkasumas immoo intala isaa fedhii ishee malee maallaqaaf jedhee utuu intalli fedhii hin godhatiin fedhii ishee malee heerumsiisuu isaa ibsa. Fakkeenyaaf; walaloo sarara sadaffaa irratti “Akka abbaa ormaa na gurguratteeree” kan jedhu abbaan ishee ijoollummaa irraa jalqabee isa jaalala abbummaatiin ishee guddise dhiisee garaa jabeenyaan akka abbaa ormaa fedhii ishee malee qarshiitti akka ishee jijjiire faaruu kanaan abbaa isheef ibsatti.

- (4) *Harmikoo hin baanee*
 Ni quuqxe malee
 Ya aayyoleekoo
 Laanniko hin geenye
 Ni naquuftan malee

Ergaan faaruu kanaa intalli heerumaaf kaate kun karaa faaruu diddaa qabdu ibsatti. Akka walaloo faaruu kanaatti intalli ‘ani heerumaaf hin geenye’ jechuudhaan akka heerumaaf fedha hin qabne mul’isti. Sababa isheen dhiyeessaa jirtu ‘harmiko hin bane’ jechuudhaan maatii isheetti himatti kunis osoo harmi/guntutni hin ba’iin turuun shamarreen kun umuriin ishee heerumaaf kan hin geenyeefi umurii ijoollummaa keessa akka jirtu namatti agarsiisa. Sararri walaloo shamarree kanaa inni biraan faaruu mararroo kanaan ibsattu fedhii ishee malee maatiin dirqamaan akka heerumsiisan waan hubatteef faaruu kanatti gargaaramtee jalaa miliquu barbaaddeeti.

4.1.4. Faaruu Walaloo Warra Sagalee Garaagaraatiin Xumuraman

Unkawwan faaruu naqatanii fuudhuu keessaa tokko ta'ee akkuma kanneen biroo akkaataa itti gaggeeffamu ni qaba. Kunis faaruu cidhaa gaggeeffamu keessatti walaloon faaruu yommuu walaleeffamu jechoota, gaalewwaniifi bo'oo walaloo adda addaa dhuma irratti seera afaanii eegee seerluga afaanii eeguudhaan hiika akka qabaatuufi ergaan barbaadame akka barbaadametti gurra dhaggeeffattoota akka seenuudhaaf sagaleewwan garaa garaatiin yeroo itti xumuraman ni mul'ata.

(5) *Lafa hodhaako hartee hin bobeessiin*
 Ya hiriyyeekoo dubbii dhoksaakoo
 Adeemte jettee fagaatte jettee
 Baastee hin odeessiin
 Didibbee lafaa si jibbeen hafa
 Handaaqqoon dhaltee qootii jalattii
 Dargaggoon biyyakoo nan oolfattanii kootii jalattii

Madda Barsiisaa Dajanee Tashoomee fi Barsiisaa Hamsaaluu Galataa Sadaasa 21, 2016

Ergaan faaruu kanaa xumura sararaa irratti sagalee garaagaraatiin haaxumramu malee intalli heerumaaf qophoofte kun dargaggoonni biyyashee yookiin hiriyyoonni ishee Madda Barsiisaa Dajanee Tashoomee fi Barsiisaa Hamsaaluu Galataa Sadaasa 21, 2016

human waan qabaniif heeruma kana ishee hambisuu akka danda'anitti dargaggoo hiriyyoota isheetti faaruu kanatti gargaaramuun iyyata dhiyeeffatti. Fakkeenyaafi sarara toorbaffaafi sarara saddeetteffaa irratti “Dargaggoon biyyako nan oolfattanii kootii jalatti” ergaan faaruu kanaa firoottaniifi hiriyyootashee dhiistee deemuu jibbuu ishee mul'isa.

Madda Barsiisaa Dajanee Tashoomee fi Barsiisaa Hamsaaluu Galataa Sadaasa 21, 2016

4.2. Qabiyyee Faaruu Naqatanii Fuudhuu

Qabiyyeen faaruu naqatanii fuudhuu qe'ee gurbaafi qe'ee intalaatti jalqabaa hanga xumuraatti jechuun jalabultii irraa jalqabee hanga gaafa guyyaa cidhaatti duraaduubaan

kan dhiyaatan as keessatti hammatamanii jiru. Isaan kunis: Faaruu jalabultii qe'ee gurbaa, faaruu arrabsoo qe'ee gurbaa, faaruu yeroo gurbaan fuudhatti qajeelu, faaruu hamaamoteen yeroo gara qe'ee intalaattii deeman faarsan, faaruu yeroo gurbaan fuudhee dhufu faarsan, faaruu yeroo intalli qe'ee gurbaatti dhiyaattu faarsamu, faaruu balbalqabaa, faaruu gara miinjee, faaruu gara gurbaa, faaruu hansoosillee, faaruu jalabultii qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu arrabsoo qe'ee intalaattii dhiyaatu, faaruu balbalqabaa qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu mararroo qe'ee intalaatti dhiyaatu, faaruu mararroo hiriyyaa, faaruu mararroo maatii, faaruu marrarroo biyyaa, faaruu gundoo booreefi faaruu missiraachooti.

4.2.1. Faaruu Jalabultii Qe'ee Gurbaatti Dhiyaatu

Faaruu jalabultii qe'ee gurbaatti dhiyaatu kun erga gurbaan fuudhaaf naqatee booda maatiin gurbaafi maatiin intalaa waliin mariyachuudhaan guyyaa cidhaa qabatu. Gurbaanis guyyaa cidhaa qabame kana irratti hundaa'uudhaan guyyaan cidhi itti gaggeeffamu torbaan lama yommuu hafu obboleettiin isaa durba olla keessaa tokko fudhattee shamarraniifi dargaggoota naannoo guyyaa akkasii irraa calqabee obboleessakootu fuudha waan ta'eef jalabultii faarsina jettee kadhahatti. Isheen gaafa guyyaa jalqabaaf kadhatti malee sana booda torbaan lamaaf dargaggeessaafi shamarran warri kadhatamanis, warri hin kadhatamanes halkan sa'aatii lama irraa jalqabee qe'ee gurbaatti wal ga'uudhaan hanga halkan waariitti cidha sirbu.

Suura 2. Suura faarfattoota jalabultii qe'ee gurbaa agarsiisu

- (6) *Ishololee isholeen hemmilee Maggaarajaa laga kattaa gibe*
Ishololee isholeen hemmilee Mastaawwashaa yoo walargaan dhibee
Ishololee isholeen hemmilee ishololee Bishaan Bishaanumaa
Ishololee isholeen hemmilee ishololee Maal maqaan taliilashee
Ishololee isholeen hemmilee ishololee Abbaan abbaadhumaa
Ishololee isholeen hemmilee ishololee maal maqaan wasiilashee
Baala ataraa mana keenya duuba Daagujjaa lama hin dhaabanii
Baala ataraa Baaqelaan haa marguu Daagujjaa lama hin dhaabanii
Baala ataraa sirbinnee gallaa hiriyyee lama hin yaadanii
Baala ataraa Jabanaan haadhaabatu Daagujjaa lama hin dhaabanii
Baala ataraa sirbinneetu galla hiriyyee nama hin yaadanii
Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa
Maal adaraa Birraan haabari'uu bari'uu ga'eeraa
Baala ataraa Ela jaqna duule; jaqni duulee galeera
Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa
Maal adaraa Birraan haa bari'uu bari'uu ga'eeraa
Baala ataraa hallayyaan haa jiguu;hin foxxoqiin malee
Baala ataraa akaakilee; dubaroo wal argaan haa dhibuu
Baala ataraa wal argaan haa dhibuu;duuba hin taa'iin malee
Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa
Maal adaraa birraan haa bari'uu bari'uu ga'eeraa.

Madda Aadde Soorettii Gabruu fi Aadde Duree Aagaa Sadaasa 29, 2016

Jechuun faaruu kanaan dargaggeessaafi dargaggeettiin qe'ee maatii gurbaatti wal ga'uudhaan walii isaanii wal faarfachaa waantonni hundinuu yeroo mataa isaanii akka qaban jaalalli illee yeroo isaa malee miidhaguu akka hin dandeenye faaruu kanaan dhaamsa waliif dabarsu. Ergaa faaruu kanaan dhiyaatu keessaa yeroo gannaa roobni waan hedduummatuuf bishaan illee lolaan waan baay'atuuf qulqullaa'uu akka hin dandeenyeefi yeroo birraan bari'u garuu bishaanis akka qulqullaa'uufi waantonni hundumtuu jaalallis yeroo birraa caalaatti mijachuu akka danda'u mul'isa. Kun immoo hawaasa biratti

ilaalcha namoonni yeroo gannaafi yeroo birraaf addatti kennan agarsiisa. Karaa biraa immoo “Baala ataraa hiriyyee lama hin yaadanoo” kan jedhu faaruu walaloo kana keessatti argina kunis jaallannaan tokkuma wayya malee lama jaallachuun balaa akka qabu namatti mul’isa.

4.2.1.1. Faaruu Arrabsoo Jalabultii Qe’ee Gurbaatti Dhiyaatu

Faaruu arrabsoo gosa garaagaraatu jiru. Fakkeenyaaf arrabsoo jalabultii, arrabsoo nama dhuunfaa, arrabsoo lolaa, arrabsoo jibbaafi k.k.f yommuu ta’an kanneen keessaa faaruun arrabsoo jalabultii qe’ee gurbaatti gaggeeffamu kun hanga gaafa intalli heerumtee gurbaatti dabalamtutti intala ishee heerumaaf kaadhimamte obboleessaafi obboleetti ishee, firoottan ishee, abbaafi haadha ishee faaruu arrabsoo jala bultii keessatti tokko tokkoon maqaa isaanii dhahuudhaan ni arrabsu.

(7) *Warri keenyaahoo*

Gaagura buusuu

Damma nyaachuufoo

Wayyoo ya Gaaddisee

Warri keessanoo

Guyyuma yuusuu

Nama nyaachuufoo

Ya hiddiihoo baalashee

Ya Gaaddiseehoo baalagee

Mukarbaa dooluu

Ya baala hancootee

Wayyoo Gaaddisee

Sitti horfaa ooluu

Ya galamootee

Jechuudhaan faaruu kanaan intalli arrabsamtu safuu hin beektu maatii ishee hin kabajju, safuu hawaasaa hin eeggattu, waanta maatiifi hawaasni isheen keessa jiraattu hin jaallanne dalagaa turtee har’a garuu nama nagaa fakkaattee heerumaaf qophoofe jedhanii faaruu akkanaatiin arrabsu. Bakka tokko tokkotti garuu kan hojii ishee hin taane ishee

aarsuuf jecha faaruu kana akkanatti faarsanii arrabsan ni mul'ata. Kanaafuu faruun kun yoo xiinxalamu akka muuxxannoo hawaasa naannoo kanaatti bakka naqatanii fuudhuun jiru hundatti faaruwwan naqataa unkaafi qabiyyeedhaan qoqqoodamanii dhiyaatu kunis qe'ee gurbaa fuudhuu fi qe'ee intala heerumtuutti otoo guyyaan cidhaa hin ga'iin torbaan lama dursanii jalabultii faarsu. Kana keessatti qe'ee gurbaatti intala heerumtu, maatii intala heerumtuu, firoottan ishee faaruutti gargaaramuun ni arrabsu. Arrabsoon kunis arrabsoo jibbaaf yookiin lolaaf wal arrabsan osoo hin taane seera fuudhaa fi heeruma naqataa hawaasa naannoo sanaa waan ta'eefidha. Kanaafuu qabiyyee faaruu naqataa keessaa isa tokko kan ta'e faaruun arrabsoo jalabultii qe'ee gurbaatti dhiyaatu kun walaloo faaruu isaa yoo ilaalle sarara walaloo gara jalqabaa maatii ofii cimsaa gara walaloo faaruu sarara jahaffaafi toorbaaffaa irratti garuu maatiin ishee budaa ta'ee akka nama nyaachuu danda'an ibsa.

4.2.1.2. Faaruu Ka'umsaa

Fuudhaa fi heeruma keessatti faaruun qabiyyeewwan qabu keessaa tokko ta'ee yeroo uffatee qophaa'ee gara qe'ee intalaatti qajeelu maatiin, firri, dargaggeessaafi dargaggeettiin wal ga'anii gurbaa fuudha dhaquufi hamaamotee irra akka balaan adda addaa isaan irra hin geenye, rakkoon akka isaan hin mudanneef waan jedhanii faarsanii gaggeessan ni qabu. Kunis:

Daasiin ijaaramee balbala daassii irratti ulmaayii, naffuroo, laaftoo jiidhaa gamaa gamana balbala daassiitti hirkisuun itti aansuudhaan immoo garri miinjee faarfachaa miinjee isa tokkoffaa fidanii qe,ee gurbaa dhufuudhaan hamaamotee waliin walitti dabalamanii taa,u. Erga taa'anii booda miinjee isa lammaffaa hamaamotee keessaa tokkorra shaashii fi halangaa buusun filatama. Yeroo kanatti nyaanni aadaa cumboon, baaduufi cororsaan itti ta'ee, eebbaaf qophaa'a. Eebba kana irratti miinjoliin adda ba'anii beekamuun jaarsi gadaa hamaamota sana hoogganu filatamuun jabbidhootuun ulmaayii baala qabdu akka rigaatti gaggabaabsee muree qopheessuun hamaamotaaf hira. Itti aansuun gurbaan yeroo fuudhatti qajeelee daassii keessaa ba'u shamarranii fi dargaggeessi harka walqabatee walitti naanna'ee faarsa. Kana booda gidduu warra faarfatu teessuma tokko kaa'uun mishirraan fuudha dhaqu kun teessuma sana irra taa'a. bakka inni taa'e sanatti obboleettiin gurbaa kan inni duraan miinjee godhatee jiru

mataasaatti shaashii marti.warri walga'anii faarsan kun akkas jedhanii faarsu; Ulmaayii, naffuroofi laaftoon daassiitti kan hirkifamaniif hiikti isaa mukeen kun bonaafi ganna baala hin buufatan yeroo hunda lalisanii taa'u kanaafuu mishirtoon lamaan fooqa jala ba'an kun yeroo hundumaa lalisaa jiraadhaa hiika jedhu qaba.Dabalataanis mukeen kun tokkoon tokkon isaanii hiika mataa mataa isaanii qabu. Ulmaayiin Uummata Oromoo biratti kabajamaafi urgaawaa waan ta'eef mishirtoonni walfuutan walitti urgaayaa walkabajaa ergaa jedhu qaba. Naffuroon yeroo muranis ta'e yeroo feccan laafaadha kanaaf warri wal fuudhan akka walitti hin jabaanne akka garaa waliif laafan jechuu mul'isa. Laaftoon immoo dame baay'ee kan qabu yoo ta'u dagaagaa, waliibaraa,walii horaa jechuu mul'isa.

Suura 3.suura mishirroo gurbaa fi hamaamotee agarsiisu

(8) *Hamaamonni shaashii lixxe shaashii lixxe*
Obbooko isa waaqaan qixxe waaqaan qixxe
Yantaloo lafti siin citte siin citte.

Jechuudhaan faarsu kana jechuun walaloo faaruu sarara lammaffaa irratti “obbooko isa waaqaan qixxee” yommuu jedhu nama uumamee jiru keessaa cimaan akka isaa hin jiru jedhanii yommuu faarsan intalli heerumtu sun ammam cimtuu taatullee kana yeroo dhageessu ni rifatti kanaafuu cimina gurbaa waaqaan walqixxeessanii faaruutti gargaaramanii ergaa dabarfatu. Kanumatti fufee yeroo gurbaan bakka taa'u sanaa ka'ee gaangee yaabbatee yeroo fuudhatti qajeelu;

- (9) *Yahamaamotee laliyoo*
Dhaqii nagaan galiyoo
Keessumaa miinjeen cabiyoo
Caccabaa caabii cabaa bilillee
Irbaata itillee ta'ii galiyoo

Faaruu kana keessatti yeroo hamaamoteen qajeeltu faaruutti gargaaramanii hamaamota eebbisaa garuu immoo achi keessaa gurbaa miinzee intala heerumtu sanaaf obboleessa jedhamee waan deemaa jiruudhaaf hamaamota keessaa addatti abaarama fakkeenyaaf; faaruu walaloo “Keessumaa miinjeen cabiyoo” kunis maatii intala ishee heerumtuu, firootan ishee gaa’la dura jalabultii fi guyyaa cidhaa irratti arrabsuun seera hawaasicha keessatti barame waan ta’eef gurbaa miinjeen immoo deemee intala heerumtuuf obboleessa ta’aa waan jiruuf warra intalaatti dabalamee arrabsama jechuudha.

4.2.1.3. Faaruu Adeemsaa

Hamaamoteen yeroo kadhatamtu fayyuma hinkadhatamtu. Kunis kan kadhatamu jaarsolii keessaa, namoota gidduu galeessa ta’an jechuun jaarsas dargaggeessas kan hin taaneefi dargaggeessa keessaa muraasa isaanis fayyuma otoo hin taane wallee adda addaa kan danda’an ni filatamu.

Walga’anii faaruutti gargaaramuudhaan gurbaa fuudha dhaqu jajjabeessaa, walbashan nansiisaa akkasumas karaan akka isaaniif siquudhaaf hanga qe’ee intalaa ga’anitti walharkaa fuudhanii faarfachaa adeemu.

Suura 4. Faaruu deemsa hamaamotaa agarsiisu

- (10) *Sirraa lolaa siilola obbooko*
Addurreetu heerumaa siilola obbooko
Sareetu hamaamotaa siilola obbooko
Bakkee sin hin jirree siilola obbooko
Kaleetu nadhaamotaa siilola obbooko.
Wayyaa duree homaa hoofee
Duree dura deemtuu hoomaa hoofee
Adurree billaachaa homaa hoofee
Ya galaana shiishii homaa hoofee
Nidhuftee hiriyyaankoo homaa hoofee
Ya garaa naciisii homaa hoofee

Hamaammonni yeroo intala fuudhuu dhaqan keessaa qabiyyee faaruu bakka barbaachisutti kan bakka isaan jiran waliin walfakkaatu filatanii faarsu. Kunis daandii gara qe'ee intalaa geessu irratti gurbaa fuudha dhaqu akka inni hin sodaanne haamlee keessatti uumuudhaan ofii isaaniis hamaammonni waljajjabeessaa, walgootomsaa, mukuu walbaasaafi walbashannansiisaa adeemu. Faaruu dhiyaate keessaa faaruu walaloo sarara arfaffaafi shanaffaa irratti “bakkee isin hin jirre kaleetu nadhaamota.” Kana jechuun nuti

waliif gaachana, nuti addaan yoobaane rakkoo adda addaatu nurra ga'a walqabannee jabaannee haasochoonu ergaa jedhu of keessaa qaba.

4.2.1.4. Faaruu Galmaa

As keessatti hamaamoteen qe'ee intalaa deeme kun falmii fi haala garaagaraa keessa darbanii intala harka isaanii galfatanii gara qe'ee gurbaatti galma yommuu qajeelan faaruu gootummaa isaanii ibsu, haalli afeerraafi qophii maatii intalaa laafaa yookiin kan isaan hin gammachiifne yoo ta'e immoo intala aarsuuf jecha faaruu hanqina isaanii ibsu faarsaa gara qe'ee gurbaatti deebi'u.

Suura 5. Faaruu utuu deemsa galmaa irra jiranii faarfatamu

- (11) *Ya Harree teepha baadhu teepha baadhu*
Arreeddee hin gugatiin
Ya Intaloo suuta nyaadhu
Marammartee hin ludatiin
Hawaareyoo hamaamoteen dhuftee
Hawaareyoo karaa kam dhuftee
Hawaareyoo karaa harbichaa

Hawaareyoo maal fiddee dhuftee

Hawaareyoo hambaa garbichaa

Madda Aadde Marartuu Eebbaa Mudde 12, 2016

Intalli heerumtee gara qe'ee warra gurbaattidhufaa jirtu akka isheen ariiffattee daddaftee adeemaa jirtu fakkeessuun ishee qaanessuuf faaruu akka kanaatti gargaaramu. Fakkeenyaaf sarara lammaffaa irratti “Arreeddee hin gugatiin” kan jedhuu fi sarara saddeetteffaa fi salgaaffaa irratti “maal fiddee dhufte hambaa garbichaa”kan jedhu waantonni isheen fiddee dhufte hundi waanta faayidaa hin qabne ta'uu isaa mul'isa.

4.2.1.5. Faaruu Simannaa

Faaruu kun faaruu guyyaa cidhaa gaggeeffamu keessaa isa tokko yommuu ta'u kunis hamaamoteen intala fidanii dhufuu isaanii maatiin gurbaa yookaan hirmaattonni cidha maatii gurbaa faaruuwwan haamilee intalaa tuquu danda'an /faaruuwwan intala aarsuu danda'an akka intalli dhageessutti kan faarfamudha.

Suura 6. Faaruu qe'ee gurbaatti mishirroo ittiin simatan

- (12) *Ji'a naasee sila taatee intaloo suutuma deemi*
Wallee bituu hindeebituu intaloo suutuma deemi
Maal maal jettee boossi isheenoo
Ani maalan godhee miinjeekotoo godhee
Karaa kooraa jalaa mocceree mocceree
Jettee boossi isheenoo
Maal maal jettee boossi isheenoo
Huubboo baadheen kufee
Gombisaa saararraan
Suubboof laadheen dhufee
Boo'ee namararaan
Jettee boossi isheenoo

Qabiyyee faaruu naqataa keessaa faaruun simannaa isa tokkodha. Faaruun kun akkuma maqaa isaa gurbaan fuudha dhaqee yeroo intala fidee dhufu maatiifi firootan gurbaatiin qe'ee isaaniitti faarfata. Kunis intalli dhuftee qe'ee maatii gurbaa ga'uuf yeroo jettu akka intalli dhufaa jirtu sun dhageessutti waantota ishee leeyyaasisuu danda'an faarsu. Fakkeenyaaf walaloo faaruu sarara jalqabaa irratti intalli heeruma dhufte gara qe'ee warra gurbaatti daftee daftee deemaa akka jirtutti suuta adeemi maalitti ariiffatta silaa dhufteetta waan ta'eef deebi'uu hin dandeessu suuta adeemi jedhu. Gama biraanis walaloo faaruu sarara sadaffaa irraa jalqabee intalli heeruma dhufte kun durbummaa ishee miinjee isheef kennitee waan dhufte fakkeessuun akkaman godha? Maal naanjedhu? Jettee akka isheen yaaddoofi sodaa guddaa qabdutti faaruudhaan gargaaramanii itti himu.

4.2.1.6. Faaruu Balbalqabaa Qe'ee Gurbaatti

Guyyaa cidhaatti gurbaan fuudha dhaqee intala fidee yommuu dhufu intalli fuudhamtee dhufte kun akkuma dhufetti darbitee caagulaatti hin seentu. Obboleettii gurbaafi firootan gurbaa kan ta'aniin balbalqabaan gaggeeffama. Kunis yeroo balbalqabaan gaggeeffamutti miinjeen intalaa warra balbala qabaniif qarshii murtaa'e yoo kenne malee

intalli darbitee caagulaatti seenuu hin dandeessu. Otoo qarshii warra balbala qabuuf hin kenniin humnaan darbanii seenuu yoo barbadan lolatu dhalata /uumama malee gonkumaa lixuu hin dandeessu faaruwwan yeroo kana faarfatan

Suura 7. Faaruu balbalqabaa qe'ee gurbaatti kan agarsiisu

- (13) *Yoo lookoo marte lookoo abbaa fardaa
Yoo ookoo barte ookoo abbaa warraa
Yoo Qal'aa furdistee xinnaa guddistee
Sayyuu siin jenna sayyuu ishee guddoo sitti marmaarra
Yoo kana dhiiste faalloo siin jenna
faalloo ishee cabduu sitti waraabna
Shakshakaa buqqee hofcii shaakittaa
Heerume seetee saksakaa dhuftee aayyoof daakittaa
Siiqqeeke qulbaa maaldhadhaabbattatoo
Yagurbaa miinjee miinjeenke ulfaa
Maal sassaalfata atoo.*

Jechuudhaan faarsu. Kana jechuun intalli fuudhamtee dhufu kun durbummaa hin qabdu jechuudha. Itti fufuudhaan warri faarfatan /weeddisan obboleettiin gurbaa dibbee qabattee faarsaa hanga qarshiin kennamutti balbala qabdi. Salphaatti gadi hindhiistu yeroo kana faaruun obboleettii gurbaa immoo;

- (14) *Ulee lookoo hin laadhu balbala obbookoo
Ulee lookoo hin laadhu balbala obbookoo*

Uraa gindii jalaa uramtittii kanaaf hin laadhu balbala obbookoo

Uraa gindii baachuu uramtittii laattuuf hin laadhu balbala obbookoo

Faaruu kana keessatti waanti hubatamu walaloo faaruu sadaffaafi araffaa irratti waanta obboleettiin gurbaa jette keessaa “ura gindii jalaa uramtittii kanaaf hin laadhu balbala obbookoo” kan jedhu kun intalli fuudhamtee dhufte kun safuu hin eegganne waan ta’eef gara qe’ee keenyaatti hin dabalamtu mormiim jedhu ofkeessaa qabaachuu namatti agarsiisa.

Kanatti fufee obboleettiin gurbaa balbala qabdee qarshii erga fudhattee booda balbala caagulaa gadi lakkifti. Haati gurbaa itti fuftee erga mishirraan dhuftee balbala geessee yommuu caagulaa seenuuf jettu hiriyyootashee qabattee faaruun faarsitu ni jira. Kunis horoboo aannanii fi ulmaayii harkatti qabattee ililchuun ingishee faarsu. Kana booda gurbaan mishirraa daassii caagulaa keessaa masaanuu intalaatiin itillee afamee jiru sanakeessa olseenee eeboofi halangaa isaa caagulaa keessa mataa dura hirkifatee yoo dhaabbatu intallis caagulaatti ol seentee itillee masaanuun ishee afte sanarra teessi. Erga teessee booda miinjee ishee waliin ta’uudhaan mi’a /qabeenya qe’ee warra isheetii hamaamoteen fidanii dhufan tokko tokkoon lakkoofta sassaabbatti.

4.2.1.7. Faaruu Gara Gurbaa

Fuudhaaf heeruma naqataa keessatti gaafa guyyaa cidhaa gaggeeffamu faaruun qe’ee gurbaatti bakka lamatti qoodamee gaggeeffama. Kunis faaruu gara gurbaafi faaruu gara miinjee gidduutti gaggeeffama. Mata duree kana jalatti faaruun gara gurbaa maal maal jedhanii akka faarsamu dhiyaata. kunis;

Suura 8. Faaruu qe'ee gurbaatti garee gurbaatii faarsamu

- (15) *Ya harbuu birraa ya harcaatittii*
Wal-arguuf jirra ya mancaatittii
Manceeko бага ishee sireen lagaa
Akaayii qorii qorii fal'aanaa
Akaakuu tolii horiin ayyaana. jechuudhaan faarsu.

Ergaan faaruu kana keessatti ibsame walaloo faaruu sarara sadaffaa irratti akkuma ibsame “Manceekoo бага ishee sireen lagaa” jedha. Kana jechuun intalli heerumtee dhufte kun heerumuun dura yeroo qe'ee maatii ishee turtetti dargaggeessa abbaa arge waliin bakka fedhetti kan kachachalaa turte ta'uu ishee fi faaruu walaloo sarara shanaffaa irratti immoo “akaakuu toil horiin ayyaana” kan jedhu argina. Kana jechuun gosti maatii ati irraa dhalatte filatamaa miti nuti qabeenyake osoo hin taane sanyii filatamaa barbaanna jedhanii tuffatamtuu ta,uu isheetti himu.

4.2.1.8. Faaruu Gara Miinjee

Kunis akkuma faaruu kanneen biroo yeroo cidha naqatanii fuudhuu of danda'ee faaruu qe'ee gurbaatti dhiyaatu ni qaba. Kunis ilmi isaanii intalaaf miinjee ta'uun sera kakaa raawwatee obboleessa ta'uu jechuu waan ta'eef qe'ee gurbaatti warraafi firri gurbaa yommuu intala arrabsan kanneen gara miinjee deeggaran immoo gara intalaa ta'uudhaan warra gurbaa fi gurbaa faaruutti gargaaramanii qophaatti adda ba'anii faarsuu jechuudha.

Suura 9. Firoottan gara miinjee agarsiisu

(16) *Handoodee randaa ya handoodittii*

Ya Dassaalee wayyoo

Diqqii aayyooke machootee raftaa

Ya machoofittii

Roobee caameeraa hin aramsiisuu

Fuudhee baaseera hin amansiisu

Arreedee dhufee jabbii siif qabaa

Sigashiin siinoo arbisiisabaa

Siisabaan dheessaa beenu sin geessaa biyya bineensaa

Ulee ulmaayii naaf murti seete hin qabatiinoo

Hintalli abbaako afaan haadhakee fi tosha aayyooketti

Intalli leencaa naaf bulti seetee hin dhama'iinoo

Yadheeraa jigaa kajeellaaf siqaa

Yadheeraa shirrii yaleebaa birrii

Yahoomii gaaraa illikkeehoo

Maaf boossa haadhoo iyyiteehoo

Simeen sifiudha ililcheehoo jechuun faarsu.

Faaruu gara miinjee jedhamee qabiyyee faaruu naqataa keessatti kan ramadame kun gurbaa miinjee ta'ee filatameeru kun akka seera fuudhaa fi heerumaa naannoo kanaatti

qe'ee gurbaa isa fuudhuutti maatii gurbaatiin yookiin gurbaa isa fuudhuutiin filatamee intala ishee heeruma dhuftuudhaaf obboleessa ta'ee geeffama. Obboleessa ta'ee geeffame jennaan immoo maatiifi gareen maatii gurbaa miinjee gara intalaa goruudhaan qe'ee gurbaa isa fuudhuutti guyyaa cidhaa sana qophaatti adda ba'anii akkaataa faaruu walaloo dhiyaate kanaan faarsu. Fakkeenyaaf; “Intalli abbaako afaan haadhakeefi tosha aayyooketti, Intalli leencaa naafbulti seetee hin dhama'iinoo” kana jechuun intalli kan dhalatte maatii gosa cimaa ta'e irraati, haati isaa garuu amalas hin qabdu toshas nibeekti. Kanaafuu intalli keenya heerutee dhuftullee maatii akka kanaa waliin akka isheen jiraachuu hin dandeenye ittiin himuu agarsiisa.

4.2.1.9. Faaruu Hansoosillee Qe'ee Gurbaatti Jedhamu

Kanaa booda Faaruwwan qe'ee gurbaatti dhiyaatan keessaa kan hafe faaruu hansoosilleeti. Kunis hamaamoteen nyaattee dhugdee booda yommuu galgalaa'u /halkan masaanuun intalaa mishirroof bishaan dhaqattee surree ishee irraa baasistee uffata ishee isheef jijjiirtee achuma caagulaa keessatti akka dhiqattu gooti. Dhiqachiiftee yeroo baatu miinjoliinis gara caagulaatti otoo hin deebi'in karaa caagulaa dugda duubaan /karaa diidaa ootoma cidha sirbanii/ faarsanii caagulaatti namni akka hin siiqne eegu. Kaadhimaan intalaa karaa balbala caagulaa seena otoo hin ta'in karaa cinaa saaqee lixa. Yeroo kana hamaamoteen dargaggeessaafi shamarran walga'anii diidaa cidha sirbu. Kaadhimaan intalaa yoo isheen durbummaa qabaattee isa gammachiifte qawwee dhukaasee ba'a. Sana booda haati miinjolii bakka intalli gaggabdee olqabanii shaashii jalaa fuudhanii ililchaa gara warra faarsuutti gadi ba'u. Yoo shaashiin sun dhiiga qabaate faaruun ;

- (17) *Hansoosillee wareen deebitee*
 Hansoosillee wareen deebisee
 Halaltuun hin gogdee isheen laga keessaa
 Hamattuun hin sobdee isheen buna keessaa
 Halangaa diriiraa
 Gaaddisee akka dhiiraatu

Wareen deebisee

Xaafii baddaa

Sanyii gamnaatu

Wareen deebisee

Xaafii goodaa

Sanyii gootaatu

Wareen deebisee

Madda Adde Do’ii Fiqaaduufi Aadde Warqaayyoo Jiruu Mudde 15, 2016

Faaruu kun ergaan isaa cimina intalli durbummaa ishee tursiifachuu irratti qabdu ittiin ibsuuf gargaara. kunis faaruu walaloo sarara sadaffaa fi araffaa irratti “halaltuun nigogdi isheen laga keessaa hamattuun hin sobdi isheen buna keessaa” jedha kana jechuun akka naannoo isheen jiraattutti waan namoonni buna irratti ishee odeessaniifi gaafa heerumtu immoo ciminni intalli argisiifteen dhugaa isheen ifatti mul’ifte kan wal faallessu ta’uu agarsiisa. Dabalataan faaruu walaloo sarara kurnaffaa fi kudhaa tokkoffaa yoo ilaalle “xaafii goodaa sanyii gootaatu wareen deebisee” intalli kun guddisa tolteetti maatii cimaa irraa dhalatte kanaaf durbummaa ishee tursiifatte jechuun ciminni isheen agaarsiifte cimina maatii ishees akka ta’e ibsa.

As keessatti dargaggeessaa fi shamarran durbummaa qabaachuu intalaa irraa shakkii qabu yoo ta’e akkas jedhanii faarsu.

(18) *Okkotee daabanaa burree*

Manni keenya lakkuu gamaa

Hofoleef dhaabbataa bullee

Humni keenya cubbuu qabaa

Yoo dhugaaadha ta’e ilma siif haa ta’u

Yoo sobadha ta’e rirma siif haa ta’u jedhanii faarsu.

Gurbaatu durbummaa dadhabe yoo ta’e intalli shaashii hin laattu yogguu kana hawaasni cidhicharratti hirmaachaa jiru shaashiin gadi ba’uu diduu jechuun akka gurbaan durbummaa dadhabetti ni amanama kanaaf walaloon kun immoo intalli heeruma dhufte kun yeroo eegame sanatti shaashiin hangoosillee ittiin faarsan ni jira. shaashii sana irra

dhiigni durbummaa ibsu hin jiru taanaan faaruu kanaan gargaaramanii ergaa dabarsu fakkeenyaaf sarara jalqabaa irraa kaafnee yoo ilaalle

4.2.2. Faaruu Jalabultii Qe'ee Intalaatti Dhiyaatu

Akkuma qe'ee gurbaatti torbaan lama jedhamee faaruun jalabultii gaggeeffamu qe'ee intalaattis ni gaggeeffama. Kunis intala heerumtu sanaaf bara jireenyashee keessatti akka seenaa isheef ta'uufi yeroo isheen shamarrummaa irraa gara gaheessummaatti ceetu ibsuudhaaf kan gaggeeffamudha. Faaruun jala bultii kun darbee darbee arrabsoo illee kan ofkeessaa qabudha.

Suura 10. Faaruu Jalabultii qe'ee gurbaa agarsiisu

- (20) *Horoobilee ya horoobilaayii*
Sa'aa ya sa'aa horoobilaayii
Maal goota sa'aa horoobilaayii
Gurraayiin qabdaa horoobilaayii
Isa gaaafa gachii horoobilaayii
Niitii yaniitii horoobilaayii

Maal goota niitii horoobilaayii
Dirribee qabdaa horoobilaayii
Ishee gaafa machii horoobilaayii
Machiike dhiisi horoobilaayii
Maradhuu ciisii horoobilaayii
Akka abbaa niitii horoobilaayii
Ya hiddii koloolee jimmaa

Ya Darajjee osolee ilmaa
Haatike duutemoo jirtii
Gurgurreetu okkotee binnaa

Jala bultii kana keessatti faaruu garaagaraatu dhiyaachuu danda'a. Kunis gurbaan fuudhaaf qophaa'e kun obboleettii isaa akka fuudhee jirutti niitiin akka isa hin barbaachifne ibsa. Akkasumas maatiin gurbaa kanaa gadaantummaa akka qabanitti fakkeessuun haamilee gurbaa tuquuf kan faarfatamu ta'uu agarsiisa.

4.2.2.1. Faaruu Arrabsoo Qe'ee Intalaatti Dhiyaatu

Qe'ee warra intala ishee heerumtuutti akkuma qe'ee gurbaa jalabultiin torbaan lamaaf ni gaggeeffama. Kunis yeroo gaggeeffamu kallaattii garaagaraatiin gurbaa fuudhaaf intala kaadhimmate, maatii gurbaafi firootan gurbaa faaruudhaan ni arrabsu. Arrabsoon kunis aadaa sirna fuudhaaf heerumaa keessatti raawwatamu abbootii irraa dhaalamee kan darbee as ga'edha.

(21) *Ya ulee reejjii*
Soddaako iyyeettii
Nan dhufa beekii
Sirran garmaamaa
Nan duula jettaa
Akkamiin duultaa
Harargee jiruu
Naannessa diillaa
Nan fuudha jettaa

Akkamiin fuutaa

Haraqee jiruu

Malakkee jiruu

Raatessaa dhiiraa

Attamiin fuutaa

Madda Obbo Fiqaaduu Tolasaafi Aadde Tenkuu Baay'isaa Amajji 9, 2017

Qabiyyeen faaruu arrabsoo kun akkuma faaruwwan kanneen biro ergaa mataa isaa danda'e ni qaba. Kunis ta'e jedhamee itti yaadamee gurbaa fuudha dhufu aarsuufi nama keessatti akka inni qaana'u gochuudhaaf faarfata. Fakkeenyaaf; faaruu walaloo sarara lammaffaa irratti "soddaako iyyeettii" kan jedhu argina dabalataanis sarara kudha tokkoffaa irratti "haraqee jiru" kan jedhutu jira. Kana jechuun gurbaan fuudha dhufe kun qabeenya hin qabu ishee qabus mana haraqee dhugaatiitti fixa, qusachuu hin beeku kanaafuu ulaagaa dubartii tokkoof barbaachisu guutee fuudhuu akka inni hin dandeenye ibsa.

4.2.2.2. Faaruu Balbalqabaa Qe'ee Intalaatti

Balbalqabaan keessummaan yookiin namni haaraan tokko fiigeema dhufee intala ofii fuudhee hin deebi'u. Kanas faaruu balbalqabaatti gargaaramanii qe'ee isa fuudhuuttis ta'e qe'ee ishee heerumtuutti gaafa guyyaa cidhaa ni raawwatama. Kunis gurbaan fuudhaaf dhufee hamaamotee waliin yeroo qe'ee intalaa ga'an akkuma dhufanitti darbanii manatti yookiin daassiitti hin galan. Intalli heerumtu sun hiriyyoota ishee / obboleettiin intalaa hiriyyootashee qabatee dibbee qabatee hula daassii fuuldurratti dhaabbachuudhaan akka isaan darbanii ol hin seenne ittisu. Dargaggeessaafi dargaggeettiin yaadaan faaruu dhiyaachaa jiru irratti waldeeggaraa hamaamoteetti karaa cufanii hanga qarshiin isaaniif kaffalamutti faaruudhaan balbala daassii irratti ittisu.

- (22) *Wayiluukoo wal ilaalla har'umooyyu*
 Qeensa miillakee wal ilaalla har'umooyyu
 Kan har'a sooftuu wal ilaalla har'umooyyu
 Maa hin qoratiinii wal ilaalla har'umooyyu
 Dhakaafalaxxee wal ilaalla har'umooyyu

Shawaa nagaddee wal ilaalla har'umooyyu
Qobboo falaxxee wal ilaalla har'umooyyu
Baakkoo nagaddee wal ilaalla har'umooyyu
Maa hin horatiinoo wal ilaalla har'umooyyu
Kan har'a boossuu wal ilaalla har'umooyyu
Kaleessa yoonoo wal ilaalla har'umooyyu
Kosiirra arreeddaa wal ilaalla har'umooyyu
Har'a yoonammoo wal ilaalla har'umooyyu
Kofiin nureebdaa wal ilaalla har'umooyyu
Ya gurbaa miinjee wal ilaalla har'umooyyu
Yoo ati naatee wal ilaalla har'umooyyu
Natu sinyaaatee wal ilaalla har'umooyyu
Saanike tiiraa wal ilaalla har'umooyyu
Tiiramoo tiiraa wal ilaalla har'umooyyu
Ya abbuleekoo wal ilaalla har'umooyyu
Dhaleenke dhiiraa wal ilaalla har'umooyyu
Dhiiramoo dhiiraa wal ilaalla har'umooyyu
Harka hin laatiinii wal ilaalla har'umooyyu
Ija hin laafiinoo wal ilaalla har'umooyyu
Ya jabbi dhootuu wal ilaalla har'umooyyu
Ya cagginooftuu wal ilaalla har'umooyyu
Ya jaarsa gadaa wal ilaalla har'umooyyu
Dhaabatee haggaa wal ilaalla har'umooyyu
Taa'ee fincaa'aa wal ilaalla har'umooyyu

Madda Darajjee Dabaloo Amajji 27, 2017

Balbalqabaa kana keessatti dhaamsa adda addaatu darba. Kun yommuu hiikamu rakkina gurbaa isa fuudhuu, hiyyummaa isaa, rakkoo maatii fi firoottan isaa, cimina intala ishee heerumtuu, cimina maatii isheefi kan kana fakkaatan keessatti ibsamu. Akkuma kana faaruu walaloo asjalatti dhiyaate sarara jalqabaa hanga xumuraa yoo ilaalle kanneen amma kaasne kanatu keessatti hammatameera. Kun immoo faaruu kana keessa ergaa nama barsiisu garaagaraa ofitti hammata.

4.2.2.3. Faaruu Mararroo

Aadaa gaa'ela naqataa keessatti mararroon guyyaan cidhaa torbaan lama yommuu hafu jalqabama.

The context of wedding ceremonies provides ample opportunities for women to Perform in various capacities .Among the wolof Judith Irvine reports, the cowives Are supposed to compose poem insulting the bride and her relatives and to a Lessor extent the groom and his kin. The poem are recited in a loud voice, accompaniment of drumming suggestive dances in front of the brides hut Dan Ben (1975:189) jechuun ibseera

Gama biraan akka Ben Amos (1975 : 179) ibsetti “ Thus speaking and singing occurs in repeated sequence the songs are part of the plot and are introduced by the narrator as the voice of the main character “ jechuun faaruun kun kan namni tokko faarsuu fi isaan kaan immoo sagalee tokkoon yookiin sagalee wal fakkaatuun akka jalaa qaban lafa kaa'ee jira.

Faaruu mararroo kana keessatti shamarran seenaa garaagaraa tarreessuudhaan gaddaafi gammaachuu, yaaddoo adda addaa fuulduratti qunnamu jedhamee yaadamu walaloo yaaddoo ibsutti gargaaramuudhaan boo'anii walboossisu. Itti dabalees sumner (1997 : 34) “The girls departure from her family for marriage is the occasion for songs lamenting this event. Usually the girl her self “serams” her complain for leaving her linearge “ kana jechuun shamarran yeroo heeruma isaanii kan boo'anii nagaa dhaamaniif waan maatii, obbolaa fi firoottan isaanii irraa addaan ba'aniif akka ta'e ibseera/ lafa kaa'eera.

Faaruu mararroo qe'ee intalaatti dhiyaatu kun gosa garaagaraa of keessaa qaba. Isaanis faaruu mararroo hiriyyaa, faaruu mararroo maatiifi faaruu mararroo biyyaati kunis dabare dabareedhaan yeroo jalabultii intalaa ishee heerumtuu fi hiriyyootasheetiin faarfatama. Intalli heerumatti qophoofte kun hiriyyootashee, maatiisheefi biyyaaf bakka dhaloota ishee as keessatti jajachaa dhaamsa adda addaa dhaammattu ta'uu agarsiisa. Nagarii Leencoo (1995)

4.2.2.3.1. Faaruu Mararroo Hiriyyaaf Ergaa Dabarsu

Hiriyyaa jechuun kan iciitii ofii kamiyyu dhoksaadhaan itti himatan yeroo gaddaa fi gammachuu nama cinaa dhaabbatu jaalala cimaa kan waliif qaban yommuu ta'u fuudhaaf heerumni kun immoo hiriyyoota kana gargar fageessa/addaan baasa. Kanaafuu faaruu mararroo kanatti gargaaramuudhaan jaalala isaanii ibsatu. Dhaamsa garaagaraas waliif dabarsu.

- (23) *Siinbirroo ya okaa shaamaa*
Lafti har'aa maaf barii saamaa
Haa bariitu nagaan dhaamaa
Siinbirroo alamu deeddee halangaa roobii
Hiiririyyee waldhabuun geessee walargaan yoomii
Wal argaa isa guyyaa waaqii
Hiriyyeeko nagaan taa'i nagaan taa'ii
Wayyalaalee shoreekoo har'a hin galle booree
Lafa haadhakoo shoreekoo har'a hin galle booree
Hartee hin bobeessinii shoreekoo har'a hin galle booree
Ya hiriyyaakoo shoreekoo har'a hin galle booree
Dhoksaa garaakoo har'a hin galle booree
Misxira keenyaa shoreekoo har'a hin galle booree
Adeemte jettee shoreekoo har'a hin galle booree
Fagaatte jettee shoreekoo har'a hin galle booree
Baastee hin odeessinii shoreekoo har'a hin galle booree
Didibbee lafaa shoreekoo har'a hin galle booree
Sijibbeen hafaa shoreekoo har'a hin galle booree
Hincinnii lagaa shoreekoo har'a hin galle booree
Hin cuunfu seetee shoreekoo har'a hin galle booree
Toori amma cuunfitaa shoreekoo har'a hin galle booree
Siyyee masqalaa shoreekoo har'a hin galle booree
Xinqatii jaarmee shoreekoo har'a hingalle booree

Jebboo galgalaa shoreekoo har'a hin galle booree
Sin yaadu seetee shoreekoo har'a hin galle booree
Toori amma yaaddaa shoreekoo har'a hin galle booree
Handaaqqoon dhaltee qootii jalattii
Dargaggoon biyyaa ya obbolaakoo
Nan oolchattanii kootii jalattii
Kootiin kankeetii ani maal keetii

Hiriyyaan gaachana. Gaachanummaan hiriyyaa kun immoo faaruu mararroo isaanii kanaan itti gargaaramanii jaalala waliif qaban, Sodaa fuula isaanii dura jiru hunda ibsachuun ni danda'ama. Fakkeenyaaf walaloo kana keessatti sarara arfaffaa fi shanaffaa irratti addaan ba'uun akka dhiyaatee jiru, kana jechuun guyyaan cidhashee dhiyaateera jechuu mul'isa. Hiriyyootashee garaa nyaachuuf jecha waanta waliin dabarsan hunda kaafttee iciitii hiriyyootashee waliin qaban kan isaan malee namni biro dhagahuu hin qabne illee yoo jiraate intalli heerumtu kun erga heerumtee booddee isheen hin jirtu jedhanii iciitii isaanii dabarsanii akka hin odeessine faaruu kanatti gargaaramtee ergaa dabarfatti.

4.2.2.3.2. Faaruu Mararroo Maatiif Ergaa Dabarsu

Intalli heerumaaf qophoofu kun guyyaa dhalootashee irraa eegalee hanga guyyaa cidha isheetti bu'aa bayii hedduu maatii ishee waliin dabarsaa turtee guyyaa cidhaaf geese. Amma garuu maatii ishee guddisan kana waliin addaan baatee of dandeessee jiraachuuf deemti waan ta'eef bu'aa bayii hedduu maatii waliin dabarsite yaadachaa faaruu maatii isheetti ergaa dabarsuu danda'u itti gargaaramtee dhaamsa garaagaraa maatii isheef dhaamti. Kunis mararroo maatii jedhamee beekama.

(24) *Wayyalaalee shoreekoo har'a hin galle booree*
Ya abbuleekoo shoreekoo har'a hin galle booree
Lafa ciisakoo shoreekoo har'a hin galle booree
Gumbii dhaabbadhuu shoreekoo har'a hin galle booree
Cabaa irbaatakoo shoreekoo har'a hin galle booree
Dilbii keewwadhuu shoreekoo har'a hin galle booree
Leenci dulloomee shoreekoo har'a hin galle booree

Hin aadu seetee shoreekoo har'a hin galle booree
Tuuri amma aadaa shoreekoo har'a hin galle booree
Ya aayyuleekoo shoreekoo har'a hin galle booree
Adeemtee galtee shoreekoo har'a hin galle booree
Waamtee nadhabdee shoreekoo har'a hin galle booree
Jabboonni hoonaan shoreekoo har'a hin galle booree
Hin aaru seetee shoreekoo har'a hin galle booree

Tuuri amma aartaa shoreekoo har'a hin galle booree

Harmikoo hin baanee

Niquuqxe malee

Ya aayyuleekoo

Laannikkoo hin geenye

Na quuftan malee; akkana jechuun maatii isheef komee dhiyeessitti.

Intalli heerumaaf qophoofte kun akkuma hiriyyoota isheef faaruutti gargaaramtee ergaa adda addaa dabarsitu maatii isheefis faaruu mararroo maatii kanatti gargaaramtee ergaa garaagaraa ni dabarsiti. Ergaan darbu kunis amma turtii maatii ishee bira turtetti waan isaanitti balleessiteef dhiifama gaafachaa sababa maatiin ishee heerumsiisuuf ariifataniif maatii komachaa fi maatii ishee garaa nyaachuudhaaf yookiin boossee boossisuudhaaf waantota isaan irraa fayyadamaa turte akka aartee isaaniif dhiistee deemtutti akka isaan immoo itti jiraatan itti himti. Fakkeenyaaf faaruu walaloo sarara sadaffaa hanga jahaffaatti kan jiru bakka ciisashee dhiifteefii waan deemtuuf gumbii midhaan itti naqamu akka dhaabbataniifi waanta isheen nyaachaa turte immoo kanaan booda qusatani gumbii sanatti akka kuufatan ergaa ishee dabarfataa akka maatiin ishee nuti kanaaf jennee mucaa keenya heerumsiifnee jedhanii akka isaanitti dhaga'amuuf gootee boossee boossifti.

4.2.2.3.3. Faaruu Mararroo Biyyaaf Ergaa Dabarsu

Intalli heerumaaf qophoofte akkuma hiriyyootasheefi maatiishee faaruu mararrootiin jajattu biyyashee naannoo itti guddatte sana maqaa dhahuudhaan faaruu mararroo biyyaa sana gadhiistee deemuu ishee ibsu itti fayyadamuudhaan ibsatti.

(25) *Ya horoobilee horobilayii*
Ya mukaa ya mukaa horobilayii
Mukeen keenya keessaa horobilaayii
Waddeessako caalaa horobilaayii
Biyyaa ya biyyaa horobilaayii
Biyyi biyyaaree horobilayii
Naannooko keessaa horobilayii
Jaarteeko caalaa horobilayii
Lafasaa mee ilaalaa horobilayii
Xaafii biqilchee horobilayii
Quufa dabarsaa horobilaayii
Tulluun marfamtee horobilayii
Lammii hawwattii horobilayii
Lageen marfamtee horobilayii
Loowwan soorattii horobilayii

Ergaan faaruu kanarraa hubatamu biyyi hedduun bal’inaan jiraatuyyu biyyi keessatti dhalatanii keessa jiraatan hundaa ol kan nama mararu ta’uu isaa mul’isa. Fakkeenyaaf walaloo faaruu gara gidduu irratti yoo ilaalle naannooko keessaa Jaarteeko caala. Kan jedhu kun Oromiyaan bal’oodha achi keessaa Jaateen bakka itti dhalatanii guddataniifi bakki itti jiraatan hunda irra akka caalu namatti agarsiisa.

4.2.2.4. Faaruu Gundoo Booree

Gundoon booree migiraa fi halalaa irraa faayamee hojjetama. Gundoon kun gundoo kaan irraa adda. Kanaafis kabaja addaa qaba. Gundoon kun hanga gaafa guyyaa cidhaatti gadi hin ba’u. Gaafa cidhaa gundoo kana bantii isaatti dhiiga hoolaa rakoo qalamtee dibuun intalli yeroo ba’uuf kaatu qabatanii faarsu.

Faaruu gundoo booree kana keessatti hintalli qaama ishee dhiqattee uffata mishirraa uffattee faayamtee cumboo, cororsaa, ulmaayii jiidhaa eebbAAF qophaa’e bira yommuu dhaqxu jalqaba obboleessi obboleettii isaarra dibaabee yookaan xilaa irra qabee miinjolii waadaa galchani itti kenna. Erga miinjoliin intala fudhatanii booda Abbaa, Haadha,

Wasiillanfi Gayyoonni intalaa walgayanii mishirraa eebbisu. Yeroo kanatti shamarroonniifi dargaggoonni wal ga'anii hodhaa xiqqoo yookiin mudaayee halalaatiin hodhamtee amma barruu harkaa kan geessu gundoo booree harkatti qabatanii walitti naanna'anii faarsu.

Suura 11. Gundoo Booree fi Faaruu Gundoo Booree Agarsiisu

(26) *Ya fuutuu eenyu abbaan dhuftee fuutuu
Gundoo booree eenyu abbaan dhuftee fuutuu
Gundoo addooyee eenyu abbaan dhuftee fuutuu
Baddaa horroo saani hijiruu fardeen malee
Kana keessoo dhiirri hin jiruu nadheen malee
Eenyu abbaan dhuftee fuutu.*

Madda Obbo Addunyaa Ibsaa Guraandhala 23,2017

Faaruu kun itti fufee osoo jiruu jabbi dhootuun itillee isa mishirroon irra taa'anii eebbifaman erga fudhatee gara cidhaatti gadi ba'ee booda amma danda'ametti gudoo booree sana dargaggootaafi shamarran irraa fudhachuuf yaala. Yeroo kanatti dargaggeessiifi shamarran gundoo booree hin laannu kan jedhu keessa isaanii jira. Hamaamoteen immoo jabbi dhootuu waliin hiriiruun dirqamaan fudhachuu yaalu yeroo kana lolli uumamuu yommuu barbaadu hamaamoteen dhiisanii sokku sana booda shamarraniifi dargaggoonni mallattoo mo'ichaa agarsiisuun karaa booddee

hamaamoteetti darbatu. Hamaamoteenis gundoo booree fudhatanii gara qe'ee gurbaatti deebi'u.

4.2.2.5. Faaruu Misiraachoo

Faaruu kun adeemsa itti faarsamu kan mataasaa ni qaba. Kunis warri gurbaa erga intala naqatanii fuudhanii booda gaafuma guyyaa cidhaa galgala guyyuma sana bulanii miinjoliin intalaa dargaggoota muraasa dabalatanii yoo intalli fuudhamte kun durbummaa qabaatte ganamaan ka'anii gara qe'ee intalaatti deemu. Yeroo deeman kanas faaruu misiraachoo cimina intalaa ibsu faaruu maatii intalaa gammachiisu faarfachaa qe'ee intalaa deemu. Yommuu qe'ee intalaa ga'anitti maatii intalaa, fira intalaafi olla ta'anii walitti yaa'uudhaan faaruu misiraachoo isaanii ibsatu.

(27) *Hansoossillee Wareen deebitee*
Haadeebituu duruu ni deebitii
Halangaa Mormakoo
Gaaddisee Kormakootu
Wareen deebitee
Alaltuun hin gogdii isheen laga keessaa
Hamattuun hin sobdii isheen buna keessaa
Wareen deebitee
Obboleettii Rabboo Qallayyoo akka Rabbootu
Wareen deebitee
Obboleettii Dirroo Qallayyoo akka Dirrootu
Wareen deebitee
Xaafii baddaa
Sanyii gamnaatu
Wareen deebitee
Xaafii Goodaa
Sanyii gootaatu
Wareen deebitee

Faaruu kun erga intalli heerumtee booddee bulee gaafa guyyaa lammataa kan faarsamudha. kunis akkuma qe'ee gurbaatti intalli fuudhamtee dhufte durbummaa yoo qabaatte hansoossillee faarsan qe'ee warra intalaatti immoo misiraachoo jedhamee faarsama. Faaruun kun qe'ee gurbaafi qe'ee intalaatti maqaa garaagaraa haaqabaatu malee faaruun qe'ee lamaan isaan itti gargaaraman walfakkaataadha.

Boqonnaa Shan

Cuunfaa,Argannoofi Yaada furmaataa

5.1. Cuunfaa

Boqonnaan kun waa'ee qorannoo kanaa boqonnaa tokko irraa jalqabee yaada waliigalaafi gudunfaan bakkaattikaa'amudha. Qorannoonkun Boqonnaan tokko Seen-duubee, Ka'umsa qorannoo, Kaayyoo, Barbaachisummaa bu'aa qorannichaatu walduraa duubaan dhiyaate.

Qorannoo kun Unkaa fi Qabiyyee faaruu naqataa Aanaa Jaardagaa Jaartee Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Xiinxaluudha. Odeeffannoowwan malleen funaansa ragaalee afgaaffii, daawwannaa fi marii gareen funaanaman erga xiinxalamanii booda haala armaan gadiitiin cuunfamanii dhihaatanii jiru.

Ergaan faaruwwan naqatanii fuudhuu unkaa fi qabiyyeedhaan qoqqoodamanii yoomessa adda addaa keessatti dabarsan hedduudha. Aadaan naqatanii fuudhuu gosoota fuudhaafi heerumaa hawaasa Oromoo biratti raawwataman keessaa isa miidhagaafi kabajamaadha. Adeemsa kana keessatti gareen hawaasaa adda addaa unka faaruufi qabiyyee faaruutti gargaaramuudhaan dhaamsaafi ergaa adda addaa dabarfatu. Faaruu naqatanii fuudhuu keessatti shamarraniifi dargaggoonni dhiiraa faaruu naqataa ilaalchisee gahee guddaa qabu. Irra caalaa faaruu naqataa yoomessa garaagaraa keessatti qe'ee gurbaattis ta'e qe'ee intalaatti faarsaman ergaa isaan dabarsan irra keessaan baay'een isaanii arrabsoo haafakkaatan malee sona hawaasaa keessatti gama gurbaatiin jalqaba intala ilaallatanii fuudhuu irraa kaasee jireenya fuudhaa booda jiru keessatti waan gochuu qabuufi waantota irraa eegaman mara faaruu kana fayyadamanii itti himu. Kan ittiin intala arrabsanis arrabsoo haafakkaatu malee jalqabaa eegaltee intala haatiifi abbaan, qomoon

nama guddaa guddise taatee naamusaafi durbummaashee eeggattee dhufte, kana malees kaametii taatee akka jiraattu dhaamsa dabarsu.

Intalli heerumtus guyyaa cidhaa mararroo faarfachuun hiriyyootasheefi obbolootashee boossee boossisti. Haala kanaan hiriyyoota isheetti nagaa dhaamti. Kana keessatti jireenyi akka duraanii akka hin taaneefi bultii ijaarrachuun akka jireenya maatii ishee waliin jiraachaa turtee kan itti hin tolleefi guyyaa sana irraa jalqabee itti gaafatamummaa maatii akka qabdu, maatii irraa adda baatee of dandeessee akka jiraattuufi mana dhaabani jiraachuun immoo qabsoo akka gaafatu, akkaataa isheen amaatii, abbiyyuufi ollaa haaraa dhaqxutti nagaa uumtee jiraachuu akka qabdu ergaa ittiin dabarsuufi.

5.2.Argannoo

Akkuma xiinxala ergaa unkaafi qabiyyee faaruu Aanaa Jaardagaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa irraa argametti bu'aan qorannoo armaan gadii argamaniiru.

- Unkaafi Qabiyyeen faaruu naqtaa hawaasicha biratti baay'ee kabajamaa, kan hawaasichi baay'ee jaallattuu fi itti boonu ta'uu.
- Faaruwwan faarsaman arrabsoo haafakkaatan malee gama hundaatiinuu naamusa gurbaa fuudhuu, naamusa intala heerumtu, maatii jara lamaaniifi qomoo isaan irraa eegamu faaruu naqataa fayyadamanii kan waliif ibsan ta'uu.
- Aadaan boonsaan akkasii dagatamaa dhufuun isaa fuulduraaf uummata jiraattota naannoo sanaa yaaddoo keessa kan galche jiru ta'uu.
- Amantaan pirootistaantii aadaa faaruu naqataa kana irratti dhiibbaa kan geessisaa jiru ta'uu.
- Ammayyummaan aadaa boonsaa faaruu naqataa kana irra dhiibbaa kan geessisaa jiru ta'uu
- Baasii qusachuuf jecha naqatanii fuudhuun xiqqaachaa dhufuu isaa.

5.3. Yaada Furmaataa

Qorannoon kun unkaafi qabiyyee Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee xiinxaluu akkuma ta'e. Faaruu naqataa ergaawwan hedduu akka qaban keessumaa immoo gurbaa fuudhuu fi intala heerumtuuf dhaamsa hedduu kan dabarsan ta'uu argannoo qorannichaa irraa argannee jira. Argannoowwan kanneen irratti

hundaa' uudhaan faaruwwan kunniin ergaawwan kunneen qabatanii akka turaniif furmaanni taa'uu mala akka armaan gadiitti taa'anii jiru.

- Aadaan boonsaa naqatanii fuudhuu kuni kunuunfamuufi eegamuu qaba.
- Faaruun kunneen cubbuu jedhamanii balaalleffatamuu irra ergaa inni hawaasaaf dabarsu xiyyeeffachuun akka itti fufan taasifamuu qaba.
- Duula faaruu kana balleessuuf karaa garaagaraa duulame hambisuu fi dhaloota barsiisuu bira darbee kan godina Oromiyaa adda addaa keessaa meeshaalee ammayyaan waraabamee taa'uu qaba. Wlaloowwan faaruu kunis barreeffamatti jijjiiramanii dhaloota dhufuuf kaa'uun barbaachisaadha.
- Meeshaaleen faaruu kanaaf oolan qopheeffamanii dhaloota dhufuuf goda hambaatti ol kaa'amuu qabu.
- Hawwaasa naannoo kanaatiif leenjiin adda addaa yeroo adda addaatti karaa biiroo Aadaafi Tuuriizimii Aanichaa qophaa'ee dhimma kana irratti kennamuu qaba.
- Biiron Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa Oromiyaa bakka hunda irratti xiyyeeffatee keessattuu Aanaa Jaardagaa Jaartee irratti xiyyeeffatee waajjira Aadaa fi Tuuriizimii Godinaa kan Aanaa waliin walitti hidhachuudhaan dhimma kana irratti bal'inaan hojjechuu qaba.

Kitaabilee Wabii

Addunyaa B. (2011; 63). *Akkamtaa Qorannoo Hujoo*: Finfinnee.

Addunyaa.(2014;166).*Semmoo Bu'uura Barnoota afaanii fi afoola Oromoo*:Finfinnee.

Alamaayyoo Faqqadaa. (2008). *Weedduu Gaa'laa Oromoo Aanaa Jaardagaa Jaartee*:Finfinnee.

Anderzejewski,B.W. (1985). *Litrature in cushetic languages other than somali. Litrature inAfrica language*:Combriddge University.

Asafaa Tolera.(1983).*Marriage practices Among Gida Oromo Northern WollegaEthiopia*:Tuskege University,Alabama, U.S.A and Addis Ababa University,Ethiopia.

Asaffaa Tucho.(2016/2008).*Gumaata Aadaa Oromoo kan Naannoo Lixa Oromiyaa*:Far ast Trading PLC

Austin.(1994). *Understandig Oral Litrature*: Nairobi University Press.

Bas come.(1965).*The Study of Folklore*.Englewood cliffs N.J: prestice-Hall Inc

BenAmosDan.(1975).*Foklore in Africa Societys*:in RALvol.6No 2(1979)
Towardadefinitionof Foklore in context .Reading in Amrican Foklore

Berhane Tucho.(1982). *Traditional marriage practices Among the Oromo of Qellem Wollega Ethiopia*.

Best John w. (2003;252). *Research in Education (6th eds)*Englewood cliffs prentice.Hall Inc

Dastaa Dassaaleny.(2013). *Bu'uura Qorannoo*: Far East Trading PLC.

Dorson.R.H.(1972). *Folklore and folk life ;an introduction university of chikago press*.J.R:Family printed in U.S.A.

Finnegan. (1970).*Oral litrature in Africa*:oxford university press.

- Finnegan.(1977). *Oral poetry Combridge*:Combridge University press.
- Georgesfi Jones.(1995 ;314). *Folkloristics;An Introduction;Bloomington and Indiana polis*:Indiana University press.
- Holman H.(1992:449). *A Hand book of litreture 6th edn.U.S.A*: Macmillan publishing press.
- Kumar R.(2005). *Research methodology;Step by Step Guide for Beginner*: London; SagePublications.
- Melakine Mengistu. (2003 ;12). *Foundamentals of litrature*:Addis Ababa.
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii bu'uura afoolaa og-afaanii fi afwalaloo*.
- Nagarii Leenchoo.(1975). *Mararroo durbaa biiroo aadaa fi beeksisa oromiyaa*: Finfinnee.
- Okopeho I.(1992:133). *African oral litreture:Backgrounds,characteristics and continuity* Bloomington and Indiana university press.
- Solomon Jack.(2004;4). *The Sings of our times:The secret meanings of every day life* New York:Harper&Row
- Spradly. (1979). *The ethinographic interview*:New york;Holt,Rinehart and winston.
- Sumner,C.(1997). *Oromo Wisdom Litrature.Vol.IISongs Cllection and analysis* AddisAbaba: Gudina tumsa foudation.
- Tesema Ta'a. (2004). *Oromo Oral poetry seem from with in (Oromo Traditional songs)* Berlin: Druck erei franz Hanse.
- ፌታደ ስዘዘ. (1991). *የሰነድ ቅጽ ማረጋገጫ፡ አዲስ አበባ* Bole printing interprise

Dabalee A
Maqaa Namoota Af-gaaffii irratti Odeeffannoo Kennan

Lakk.	Maqaa	Umurii	S.barumsaa	Ganda	Gahee Hoji
1	Addunyaa Ibsaa	29	-	Aliboo	Dargaggeessa
2	Balaay Abdiisaa	46	Dip.	J/Jaartee	Waajjira Aadaaf Tuurizimii
3	Buzee Taaddesaa	44	10ffaa	J/Jaartee	WaajjiraAadaafi Tuurizimii
4	Dajanee Tashoomee	39	MA	Anfaaree	Barsiisaa
5	Darajjee Dabaloo	48	-	Jaarmat	Huccuu hodhaa
6	Do'ii Fiqaaduu	25	-	Q/ceekaa	Shamarree
7	Duree Aagaa	87	-	Akkayyu	Qottee bultuu
8	Fayisaa Gammadaa	67	5ffaa	Akkayyu	Qotee bulaa
9	Fiqaaduu Tolasaa	68	3ffaa	Haboo	Qotee bulaa
10	Gammachuu Lataa	79	-	Jaarmat	Qotee bulaa
11	Hamsaalu Galataa	40	-	Jaanjimmar	Qotee bulaa
12	Kaffaalee Margaa	31	Dig.	J/Jaartee	WaajjiraAadaafi Tuuriizimii
13	Likkituu Guddataa	39	10ffaa	J/Jaartee	W/A/T
14	Marartuu Eebbaa	52	-	D/Kootichaa	Qottee bultuu
15	Raajii Mulugeetaa	34	Dip.	J/Jaartee	WaajjiraAadaafi Tuuriizimii
16	Soorettii Gabruu	51	-	Qunaaco	Qottee bultuu
17	Shibbiruu Goobanaa	40	Dig.	J/Jaartee	WaajjiraAadaafi Tuurizimii
18	Taaddesaa Labataa	88	-	Haboo	Qotee bulaa
19	Tenkuu Baay'isaa	57	-	Suuxe	Daldaltuu
20	Tolasaa Xiixaa	45	Dig.	Jaarmat	Barsiisaa
21	Toleeraa Gammadaa	59	Dip.	Irroo	Barsiisaa
22	Warqaayyoo Jiruu	48	-	Goomman	Qottee bultuu

Dabalee B
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Muummee Afaan Oromoo Og-barruu fi Fookiloorii Oromoo

Af-gaaffii

Kabajamtoota hirmaattotaa; Qorannoo matadureen isaa “Xiinxala unkaa fi qabiyyee naqataa Godina Horroo Goduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee” jedhuuf gaaffilee isiniif dhiyaatuuf deebii naaf kennuuf dhiyaattan hundinuu galatoomaan isiniin jedha. Odeeffannoo gaaffilee armaan gadii bu’uura godhachuun deebiin isinirraa argamu qorannoo kiyya kan Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee irratti gaggeessu guutuu kan taasisu ta’uusaa amantaa guddaan qaba. Kanaafuu Odeeffannoo sirrii ta’e akka naaf kennitan kabajaan isin gaaffadha.

Maqaa_____ Saala_____ Umurii_____

Sadarkaa barumsaa_____ Ganda_____

Gaaffilee armaan gadiitti isiniif dhiyaatan sirriitti dhaggeeffachuun deebii quubsaa ta’e afaaniin kennaa.

1. Faaruun naqatanii fuudhuu faayidaa akkamii qaba ?
2. Unkaa fi Qabiyyee faaruu hawaasni yeroo akkamii itti gargaarama?
3. Gosoonni fuudhaa fi heerumaa akka naannoo kanaatti meeqatu jira?
4. Jalabultii irratti faaruun naqataa yoomii jalqabee qe’ee gurbaattis ta’e qe’ee intalaatti gaggeeffama?
5. Qabiyyee faaruu keessatti faaruwwan naqataa kan akkamiitu hammatama?
6. Faaruun naqataa yeroo ammaa kana sadarkaa maalii irra jira?
7. Gundoo booree jechuun maaljechuudha?

Dabalee C
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Muummee Afaan Oromoo Og-barruu fi Fookiloorii Oromoo

Marii Garee

Kabajamtoota hirmaattotaa;

Qorannoo mata dureen isaa “ Xiinxala Unkaa fi Qabiyyee Faaruu Naqataa Godina Horroo Guduruu Wallaaggaa Aanaa Jaardagaa Jaartee” jedhuuf gaaffilee isiniif dhiyaatuuf deebii naaf kennuuf dhiyaattan hunduugalatoomaan isiniin jedha. Odeeffannoo gaaffilee armaan gadii bu’uura godhachuun deebiin isinin irraa argamu qorannoo kiyya kan Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Jaardagaa Jaarteetti gaggeessu kanaaf guutuu kan taasisu ta’uusaa amantaa guddaan qaba. kanaafuu, odeeffannoo sirrii ta’e akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

Maqaa_____

Saala_____

Umurii_____

Sadarkaa_____

barumsaa_____

Ganda_____

Gaaffilee armaan gadiitti isiniif dhiyaatan sirriitti dhaggeeffachuun yaada quubsaa ta’e afaaniin kennaa.

1. Faaruun naqatanii Fuudhuu faayidaa akkamii qaba ?
2. Unkaa fi Qabiyyee faaruu hawaasni yeroo akkamii itti gargaarama ?
3. Gosoonni fuudhaa fi heerumaa akka naannoo kanaatti meeqatu jiru ?
4. Jala bultii irratti faaruun naqataa yoomii jalqabee qe’ee gurbaattis ta’e qe’ee intalaatti gaggeeffama ?
5. Qabiyyee faaruu keessatti faaruwwan naqataa kan akkamiitu hammatama ?
6. Faaruun naqataa yeroo ammaa kana sadarkaa maalii irra jira ?
7. Gundoo booree jechuun maal jechuudha ?

Dabalee D

Faaruu warra sarara walaloo dhedheeraa qaban

Wayiluukoo walilaalla har'umooyyu
Qeensa miillakee walilaalla har'umooyyu
Kan har'a sooftuu walilaalla har'umooyyu
Maahin qoratiinii walilaalla har'umooyyu
Dhakaafalaxxee walilaalla har'umooyyu
Shawaa nagaddee walilaalla har'umooyyu
Qobboofalaxxee walilaalla har'umooyyu
Baakkoo nagaddee walilaalla har'umooyyu
Maa hin horatiinoo walilaalla har'umooyyu
Kan har'a boossuu walilaalla har'umooyyu
Kaleessa yoonoo walilaalla har'umooyyu
Kosiirra arreeddaa walilaalla har'umooyyu
Har'a yoonammoo walilaalla har'umooyyu
Kofiin nu reebdaa walilaalla har'umooyyu
Yagurbaa miinjee walilaalla har'umooyyu
Yoo ati naatee walilaalla har'umooyyu
Natu sinyaaatee walilaalla har'umooyyu
Saanike tiiraa walilaalla har'umooyyu
Tiiramoo tiiraa walilaalla har'umooyyu
Ya abbuleekoo walilaalla har'umooyyu
Dhaleenke dhiiraa walilaalla har'umooyyu
Dhiiramoo dhiiraa walilaalla har'umooyyu
Harka hin laatiinii walilaalla har'umooyyu
Ija hin laafiinii walilaalla har'umooyyu jedhu.

Faaruu Jalabultii

Ishololee isholeen hemmilee Maggaarajaa laga kattaa gibe
Ishololee isholeen hemmilee Mastaawwashaa yoo walargaan dhibee
Ishololee isholeen hemmilee ishololee Bishaan Bishaanumaa

Ishololee isholeen hemmilee ishololee Maal maqaan taliilashee

Ishololee isholeen hemmilee ishololee Abbaan abbaadhumaa

Ishololee isholeen hemmilee ishololee maal maqaan wasiilashee

Baala ataraa mana keenya duuba Daagujjaa lama hin dhaabanii

Baala ataraa Baaqelaan haa marguu Daagujjaa lama hin dhaabanii

Baala ataraa sirbinnee gallaa hiriyyee lama hin yaadanii

Baala ataraa Jabanaan haadhaabatu Daagujjaa lama hin dhaabanii

Baala ataraa sirbinneetu galla hiriyyee nama hin yaadanii

Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa

Maal adaraa Birraan haabari'uu bari'uu ga'eeraa

Baala ataraa Ela jaqna duule; jaqni duulee galeera

Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa

Maal adaraa Birraan haa bari'uu bari'uu ga'eeraa

Baala ataraa hallayyaan haa jiguu;hin foxxoqiin malee

Baala ataraa akaakilee; dubaroo wal argaan haa dhibuu

Baala ataraa wal argaan haa dhibuu;duuba hin taa'iin malee

Baala ataraa Bishaan haa taliiluu taliiluu ga'eeraa

Maal adaraa birraan haa bari'uu bari'uu ga'eeraa.

Faaruu Simannaa

Ji'a naasee sila taatee intaloo suutuma deemi

Wallee bituu hindeebituu intaloo suutuma deemi

Maal maal jettee boossi isheenoo

Ani maalan godhee miinjeekotoo godhee

Karaa koora jalaa mocceree mocceree

Jettee boossi isheenoo

Maal maal jettee boossi isheenoo

Huubboo baadheen kufee

Gombisaa saarraa

Suubboof laadheen dhufee

Boo'ee namararaan

Jettee boossi isheenoo

Faaruu Hansoosillee

Hansoossillee wareen deebitee

Hansoossillee wareen deebisee

Halaltuun hin gogdee isheen laga keessaa

Hamattuun hin sobdee isheen buna keessaa

Halangaa diriiraa

Gaaddisee akka dhiiraatu

Wareen deebisee

Xaafii baddaa

Sanyii gamnaatu

Wareen deebisee

Xaafii goodaa

Sanyii gootaatu

Wareen deebitee

Faaruu Adeemsaa

Sirraa lolaa siilola obbooko

Addurreetu heerumaa siilola obbooko

Sareetu hamaamotaa siilola obbooko

Bakkee sin hin jirree siilola obbooko

Kaleetu nadhaamotaa siilola obbooko.

Wayyaa duree homaa hoofee

Duree dura deemtuu hoomaa hoofee

Adurree billaachaa homaa hoofee

Ya galaana shiishii homaa hoofee

Nidhuftee hiriyyaankoo homaa hoofee

Ya garaa naciisii homaa hoofee

Faaruu Gundoo Booree

Ya fuutuu eenyu abbaan dhuftee fuutuu

Gundoo booree eenyu abbaan dhuftee fuutuu

Gundoo addooyyee eenyu abbaan dhuftee fuutuu

Baddaa horroo saani hijiruu fardeen malee

Kana keessoo dhiirri hin jiruu nadheen malee

Eenyu abbaan dhuftee fuutu.

Waraqaa Mirkaneeffanna

Ani qorataan maqaa fi mallattoonko armaan gadiitti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaako ta'uu isaa ibsaa,hojiin kun kanaan dura yuunversiitii kamiyyu keessatti kan hin dhihaanne ta'uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uuko mallattookotiin mirkaneessa.

Maqaa Qorataa_____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr._____barataan kun

hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattookotiin mirkaneesseera.

Maqaa Gorsaa_____

Mallattoo _____

Guyyaa_____